

Azərbaycan Coğrafiyası Fənni Üzrə

İmtahan Suallarının Cavabları

Sual 1 : Azərbaycan Respublikası ərazisinin formalaşmasının ilkin mərhələləri

Azərbaycan özünün ərazi formalaşmasında qədim tarixi-coğrafi yol keçmişdir. Azərbaycan sözünün mənası haqda müxtəlif fərziyyələr, fikirlər, deyimlər mövcuddur. Onun 3 söz birləşməsindən yaranmış olduğu daha real görünür. Onun, "Azər" oda sitayışı, "bay" uca və ya hündür yeri, "can" sözü isə hörmətli, şöhrətli mənalarını andırır.

Azərbaycanın ərazisi qədimdən 410 min kv.km sahəni əhatə edərək şimal-şərqdə Dərbənd də daxil olmaqla onun cənub sərhəddi Urmiya gölünün cənub və cənub şərq hissələrinə qədər uzanmışdır.

Azərbaycanın ərazisi insan həyatı üçün əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik olduğundan dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri sayılmışdır. Azərbaycan ərazisində ilk insan 350-400 min il bundan əvvəl yaşamış Azıxantrop hesab edilir. Onun qalıqları Fizuli şəhərinin 14 kilometrliyində, Quruşayın sol sahilində _ Tuğ çökəkliyində yerləşən və 1960-cı ildə açılmış Azıx mağarasında tapılmışdır. Dəniz səviyyəsindən 900 m yüksəklikdə yerləşən Azıx mağarasında təqribən 18-19 yaşlarında olan qadının üstündə 3 dişi olan çənə sümüyü, "Çaydaşı mədəniyyəti"nə aid olan qazıyıcı və deşici daş alətlər, ocaq yerləri 1967-ci ildə arxeoloq M.Hüseynov tərəfindən tədqiq edilmişdir. Mağaradan tapılan 45 növ heyvan sümükləri isə mağarada yaşayanların ovçuluqla məşğul olduqlarından xəbər verir. O zaman insanlar tayfa halında təbii mağaralarda yaşayıb, birlikdə ov edir və qidalanmışlar.

Hələ çox qədimdən Azərbaycan ərazisi monqolların, tatarların, makedoniya - lıların, ərəblərin istilalarına məruz qalmışdır. Nə edək ki, tarix boyu Azərbaycan xalqının bəxtinə güclü işğalçı dövlətlərin məhrli planlarına məruz qalmaq "qismət" olmuşdur.

Tarixin keşməkeşli illərində Azərbaycan ərazisində milli azadlıq hərəkatları yüksəlmiş, dövlətçilik prinsipləri meydana gəlmiş, dövlətlər yaranmış və bu dövlətlər Yaxın və Orta Şərq tarixində çox böyük rol oynamışlar. Əsas məşğuliyyəti əkinçilik və heyvandarlıq sayılan, yerli xalqların adı ilə adlandırılan Manna dövləti yeni eranın IX-VII əsrlərində mövcud olmuşdur. Yeni eradan əvvəl VII əsrin sonu (672-ci il) VI əsrin ortaları Midiya, yeni eradan əvvəl 321-ci ildə Atropatena, yeni eradan əvvəl IV əsrin sonu - III əsrin başlabğıcı Albaniya, girdman dövlətləri mövcudlaşmışlar. Manna, Midiya, Atropatena cənubda, paytaxtı Qəbələ olan Albaniya və paytaxtı Bərdə sayılan Girdman dövlətləri isə Azərbaycanın şimalında fəaliyyət göstərmişlər.

1501-1524-cü illərdə hakimiyyətdə olan Şah İsmayıl mövcud dövlətləri birləşdirərək dilləri Azərbaycan dili olan vahid Azərbaycan dövlətini yaratmışdır. Sonrakı illərdə vahid Azərbaycan yenidən quberniyalara, xanlıqlara parçalanmışdır.

Ərazi üstündə baş verən 1804-1813-cü il, 1826-1828-ci illər Rus-İran müharibələrinin 1813-cü il 12 oktyabr "Gülüstan" və 1828-ci il 10 fevral tarixli "Türkmənçay" sülh müqavilələri zor gücünə Azərbaycanın vahidliyini pozaraq onu Şimali və Cənubi Azərbaycana ayırmış, bununla da onun taleyini həll etmiş oldu. Cənubda 280 min kv.km-ə qədər ərazi, 30 mln. nəfərə qədər azərbaycanlı yaşayan hissə İran imperiyasının tabeliyinə verilmiş olur. Gülüstan müqaviləsindən fərqli olaraq Araz çayı sərhəd olmaqla Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Naxçıvan və İrəvan xanlıqları da Rusiyaya qatılmışdır. Zor gücünə bağlanan "Türkmənçay" müqaviləsi vaxtı ermənilər deyirdilər ki : " Rus otunu yemək İran çörəyini yeməkdən yaxşıdır".

SUAL 2. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaranması

Azərbaycan ərazisinin şimal hissəsinin Rusiyaya birləşdirilməsinin siyasi nəticələrindən biri ,burada azadlıq,müstəqillik,suverenlik ideyalarının get-gedə daha da artması, Türk dünyası və eləcə də İslam aləmində ilk dəfə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaranması oldu. 1918-ci il may ayının 28-də 4 partiyayı təmsil edən 44 nəfər azərbaycanlı deputat Milli Şurada birləşərək yeni dövlətin - Azərbaycan Demokratik Respublikasının tarixin səhifəsinə gəldiyini bildirən 6 bənddən ibarət məşhur "İstiqlal Bəyannaməsi" ilə çıxış edirlər. Beləliklə, 1918-ci il may ayının 28-də çox əlamətfar tarixi bir gündə keçmiş Qafqaz canişinliyinin sarayında Milli Şuranın sədr müavini Həsənbəy Ağayevin sədrliyi ilə məsələni hərtərəfli və bütün təfərrüatı ilə müzakirə etdikdən sonra Milli Şura Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsi haqqında qətnamə qəbul etmiş oldu.Bu zaman Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin sahəsi 114 min kv.km. idi.29 may 1918-ci ildə İngiltərənin və Rusiyanın təsiri ilə Azərbaycanın İrəvan ərazisi paytaxt və dövlət yaratmaq üçün Ermənistana verilmişdir. Məlumdur ki, erməni daşnaqları 1918-ci ildə Bakını zəbt etmişlər.Bunun qarşısını almaq üçün o zaman Gəncədə yerləşən Azərbaycan hökumətinin xahişi ilə Türk ordusu 1918-ci ilin iyun ayının 22-23-də Gəncəyə daxil olur və Türkiyə Hərbi Nazirinin qardaşı Nurpaşanın rəhbərlik etdiyi türk ordusu Qafqaz İslam Ordusu ilə birləşərək Qafqaz-Türk-İslam Ordusunu əmələ gətirərək yavaş-yavaş hərəkət etməklə Bakını sentyabrın 15-də daşnaklardan azad etdilər.Ona görə də, indiki " Şəhidlər xiyabanı"nda vuruşmada həlak olan türk əskərlərinin xatirəsini əbədiləşdirmək üçün abidə ucaldılmışdır.

Azərbaycan bayrağının 3 rəngli- mavi,qırmızı,yaşıl rəngli bayrağı ideyası Ziya Göyaltp və Əlibəy Hüseynzadə tərəfindən irəli sürülərək 1928-ci il noyabrın 9-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə təsdiq edilmişdir.Böyük öndər M.K.Atatürkün vaxtilə söylədiyi : " Azərbaycan bayrağını Türkiyə bayrağı yanında, Türkiyə səmasında dalğalanmasını görmək bütün millətimiz üçün böyük bir bayramdır" kəlamı artıq həqiqətə

çevrilmişdir. Müstəqillik Tiflisdə elan edilmiş, ilk paytaxt Gəncə şəhəri seçilmiş, sonradan hökumət Gəncəyə köçərək onu paytaxt hesab etmişdir. Dünyanın bir çox ölkələri Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətini tanıdılar da Rusiya onun müstəqilliyini tanımayaraq 23 aydan sonra XI ordunun yeridilməsi ilə ADC-nin müstəqilliyini süquta yetirərək onu 28 aprel 1920-ci ildə yenidən Rusiyaya qatmış oldu. Bu, Azərbaycan xalqının öz müqəddaratını müstəqil müəyyən etməyə qadir olduğunu bir daha sübut etmiş oldu.

SUAL 3. Azərbaycan 68 il, 11 ay, 7 gün Rusiya tərkibində.

Azərbaycan 28 aprel 1920-ci ildə yenidən Rusiyaya qatılmış oldu. Rusiya bununla kifayətlənməyərək qədim Azərbaycan torpaqları olan İrəvan xanlığının yerində Ermənistan adlı qondarma bir dövlət yaratdı. Bununla da qane olmayan Rusiya 1924-cü ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin əzəli torpaqları olan Zəngəzur, Şərur-Dərələyəz qəzalarını, Göyçə mahalını, Qazax qəzasının yarısından çoxunu necə deyərlər qoparıb Ermənistana verdi. Beləliklə Azərbaycan ərazisi 97 min kv.km-ə endirmiş oldu. Bununla da Naxçıvan ərazisi Azərbaycandan ayrı salınaraq anklav vəziyyətə düşərək mühasirə vəziyyətinə salınmış oldu. Digər tərəfdən Rusiyanın təkidi ilə 7 iyul 1923-cü ildə qondarma Daöliq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı. Muxtariyyət prinsiplərinə müvafiq olaraq 9 fevral 1924-cü ildə Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası da yaranmış oldu. Deyilənlərlə yanaşı Rusiya Ermənistanla 1920-ci ilin dekabrında dostluq əməkdaşlıq müqaviləsini də imzaladı. Beləliklə, gözüümüz baxa-baxa Azərbaycan ərazisi daha 28 min kv.km azaldılaraq 86,6 min kv.km-ə endirilmiş oldu.

Azərbaycan 12 mart 1922-ci ildə ZSFSR-nin tərkibinə, 30 dekabr 1922-ci ildə isə RSFSR, Ukrayna, Belorusiya ilə birlikdə SSRİ-ni yaratmış oldular. 1936-cı ilin 5 dekabrında Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində "müstəqil" müttəfiq respublika kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Ermənistan uzun illərdən bəridir ki, qonşu dövlətlərin əraziləri hesabına "Böyük Ermənistan" adlanan bir dövlət yaratmaq xülyasına düşmüşdür. Bu

məqsədlə də hələ 1948-51-ci illər ərzində indiki Ermənistandan Azərbaycanın əzəli torpaqlarından 200 minə yaxın azərbaycanlılar zorla köçürülmüşlər. Bu siyasət davam etdirilərək 1988-ci ildən bu vaxta qədər yenidən 207 min azərbaycanlı qədim dədə-baba yurdlarından çıxarılaraq kütləvi surətdə qovulmuşlar.

Yuxarıda göstərilən təxminən 71 il ərazində Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində olsa da siyasi, iqtisadi, mənəvi mədəni inkişafını artırmış və özünə layiqli yer tutmuşdur.

SUAL 4. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranması.

1991-ci ilin avqustunda Moskvada baş vermiş uğursuz dövlət çevrilişi bir növ SSRİ-nin 8 dekabrda dünyanın siyasi xəritəsindən silinməsinə gətirib çıxardı. SSRİ-nin dağılması nəticəsində 18 oktyabr 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqda Konstitusiya Aktını qəbul etmişdir. 29 dekabr 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasında ümumxalq səsverməsi keçirilmiş və Azərbaycan xalqı Respublikanın dövlət müstəqilliyinə yekdilliklə səs vermişdir. Beləliklə də, Azərbaycan Respublikası 18 oktyabr 1991-ci ildən müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərməkdədir.

Azərbaycan Respublikası 2-ci dəfə öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bir çox başı bəlalı hadisələrlə üzləşməli olmuşdur. "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyası ilə yaşayan erməni daşnaq hərbi birləşmələri havadarlarının köməkliyi ilə 1988-1994-cü il may ayının 12-nə qədər Azərbaycan ərazisinin 20%-ə qədərini zəbt etmiş, soyqırımlar törətmiş və sairə. Bu vaxta qədər Azərbaycanın zəbt olunmuş əraziləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- sahəsi 4,4 min kv.km olan keçmiş DQMV:

-Xankəndi- 26 dekabr 1991-ci ildə;

-Xocalı- 26 fevral 1992-ci ildə;

-Şuşa- 8 may 1992-ci ildə;

- Xocavənd- 2 oktyabr 1992-ci ildə
- Ağdərə-17 iyul 1993-cü ildə
- Laçın- 17 may 1992-ci ildə, sahəsi-1835 kv.km;
- Kəlbəcər - 2 aprel 1993-cü ildə,sahəsi 1936 kv.km;
- Ağdam-23 iyul 1993-cü ildə,sahəsi 1094 kv.km;
- Cəbrayıl-23 avqust 1993-cü ildə,sahəsi 1050 kv.km;
- Fizuli- 23 avqust 1993-cü ildə,sahəsi 1386 kv.km;
- Qubadlı-31 avqust 1993-cü ildə,sahəsi 802 kv.km.
- Zəngilan-29 oktyabr 1993-cü ildə,sahəsi 707 kv km.
- Cənubi Azərbaycan 1813-1828-ci illərdə sahəsi 280 min kv.km
- Rusiya əsarətində,sahəsi 130 min kv.km
- İrəvan xanlığı, 1928-ci ildə Ermənistanə verilmiş, sahəsi 9 min kv.km.
- Dərbənd xanlığı, Rusiyaya verilmiş, sahəsi-7 min kv.km
- Zəngəzur,Göyçə, Dərələyəz,Dilican əraziləri Ermənistanə verilmişdir
- Borçalı mahalı Gürcüstana verilmiş, sahəsi 27,4 min kv.km

Azərbaycanın hal-hazırda 86,6 min kv.km ərazisi BMT tərəfindən təsdiqlənmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan ümumilikdə 80%-ə qədər ərazisi qonşu dövlətlərin nəzarəti altındadır.

Azərbaycanın erməni silahlı birləşmələri tərəfindən zəbt olunmuş ərazilərinin qeyri-şərtsiz azad olunması haqda 1993-cü ildən BMT-nin 822,853, 874,884 sayılı qətnamələri mövcud olsa da Ermənistan bu qətnamələrin yerinə yetirilməsinə məhəl qoymur.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini ilk dəfə tanıyan Türkiyə, Rumıniya, Pakistan, İsveçrə, ABŞ, RF və digər ölkələr olmuşlar.

SUAL 5. Müasir Azərbaycan Respublikası Dünya xəritəsində.

Müasir Azərbaycan Respublikasının sahəsi 86,6 min kv.km, paytaxtı Bakı şəhəri olmaqla şimaldan cənuba 400 km, qərbdən-şərqə 500 km məsafədə uzanaraq $38^{\circ}25' - 41^{\circ}55'$ şimal enlikləri ilə $44^{\circ}50' - 50^{\circ}51'$ şərq uzunluqları arasında Ön Qafqazda yerləşməklə 3472 km dövlət sərhədlərinə malikdir. Onun Xəzər dənizində Bakı və Abşeron arxipelaqları da olmaqla ərazisinin 60%-dən çoxu dağlıq relyefə malik olmaqla 18% ərazisi isə dəniz səviyyəsindən alçaqda yerləşir. Relyefin orta hündürlüyü 657 m təşkil edir. İqlimində 4 aparıcı iqlim tipi, mütləq maksimal $t\ 44^{\circ}\text{C}$ mütləq minimal $t\ -33^{\circ}\text{C}$ olmaqla 65% subtropik, 33% mülayim iqlimlə səciyyələnir. Atmosfer yağıntıları 96-2767 mm arasında dəyişərək 33665 km ümumi uzunluğu olan 8359 çay, 5,1 kub km. ehtiyatı olan yeraltı sular, 4500-dən artıq ali bitki növü, 2,7 trln kub m təbii qaz ehtiyatı, 3-13 mlrd t neft ehtiyatı, dünyada 2-ci ahtiyatlı alunit yataqları mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasına (ümumxalq səsverməsi yolu ilə 5 ildən bir seçilən Prezident idarə edir, ali qanunverici orqan Milli Məclis, İcraedici orqan Nazirlər Kabinetidir. Ölkədə respublika idarəetmə üsulu mövcuddur. Onun Dövlət rəmzlərindən olan 3 rəngli bayrağı, gerbi, dövlət himnə, dili, pul vahidi vardır. Dövlət Bayrağı Respublika müstəqilliyinin simvoludur. Onun üzərindəki bərabər plçüyə malik mavi zolaq türkçülüyn, qırmızı zolaq müasirliyin və demokratiyanın , göy zolaq isə islamçılığın rəmzləridir.

Bayraq üzərində yerləşən ay və ulduz xoşbəxtliyin, firavanlığın, əminaman - lığın rəmzləridirsə , Dövlət Gerbi azadlığın və müstəqilliyin rəmzini əks etdirir. 27 may 1992-ci ildə qəbul edilmiş sözləri Əhməd Cavadın, musiqisi Üzeyir Hacıbəyovun olan Dövlət Himni Azərbaycan Respublikası dövlətinin

müstəqilliyinin və milli birliyinin müqəddəs simvoludur. 8 guşəli ulduz isə ərəb-əks əlifba ilə Azərbaycan sözünü andırır.

2 mart 1992-ci ildən BMT-nin, 10 iyul 1992-ci il ATƏT-in , 25 yanvar 2001-ci ildən Avropa Şurasının, 24 sentyabr 1993-cü ildən MDB-nin üzvü olan Azərbaycan Respublikası şimaldan RF ilə -390 km, şimal-qərbdən Gürcüstanla - 480 km, Qərbdən Ermənistanla -1007 km, Cənubdan İranla-765 km, cənubi-qərbdən Türkiyə ilə -15 km, Xəzər dənizi ilə-825 km məsafədə sərhədlənir.

Azərbaycan Respublikası 5 təbii vilayətə, 19 fiziki-coğrafi rayona, 10 iqtisadi-coğrafi rayona ayrılmaqla 66 inzibati rayona, 78 şəhərə, 262 sayda qəsəbəyə, 4255 kənd yaşayış məntəqəsinə, habelə 1 Muxtar Respublikaya malikdir.

Müasir Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra bütün iqtisadi-siyasi sahələrdə öz suveren hüquqlarını gerçəkləşdirməyə və müstəqil siyasət yeritməyə başlamaqla onların aparıcı istiqamətlərini müxtəlif mülkiyyət formaları əsasında yaradılan iqtisadi sistem, bazar münasibətlərinə keçid və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya təşkil etməkdədir. Get-gedə Azərbaycan Respublikası ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında tarizdə dövrülməmiş naaliyyətlərə, neft və qeyri-neft sektorunda irəliləyişlərə malik olmuş, habelə dünyada tanınan ölkəyə çevrilmişdir. İqtisadiyyatın bütün sahələrində aparılan islahatlar , qısa zaman kəsiyində insan kapitalının inkişafına, ölkədə yoxsulluq və işsizlik səviyyəsinin minimuma endirilməsinə, sosial infrastrukturun inkişafına, dövlət büdcəsindən sosial sahələrin inkişafına ayrılan maliyyə vasaitlərinin daha da artırılması hesabına əhalinin həyat səviyyəsinin davamlı yüksəldilməsinə imkan yaratmışdır.

2014-cü il 7-si iyula qədər Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə 57 səfirliyi, Beynəlxalq təşkilatlar yanında 5 daimi nümayəndəliyi, 9 baş konsulluğu, 7 təmsilçilik ofisi, 5 fəxri konsulluğu fəaliyyət göstərirse, Azərbaycan

Respublikasında isə xarici ölkələrin 58 dövlət səfirliyi, 4 baş konsulluğu, 10 fəxri konsulluğu, 20 beynəlxalq təşkilatın nümayəndəliyi fəaliyyət göstərməkdədir.

SUAL6. Azərbaycan Respublikası ərazisinin geoloji və tektonik quruluşu.

Azərbaycan Respublikası ərazisini təşkil edən süxurlar müxtəlif geoloji dövrün törəmələridirlər. Kembriyə qədərki süxurlar Naxçıvanda, Sədərəkdə, Dərələyəzdə aşkarlansalar da, Paleozoy çöküntüləri Tovuz rayonu ərazisində yayılmışdır. Mezazoy çöküntülərinə gəldikdə isə onlara Böyük və Kiçik Qafqazın yüksək və alçaq dağlıq sahələri üçün səciyyəvidir. Kaynazoy erasının paleogen, neogen və IV dövrün çöküntüləri qumdaşlarından, əhəng daşlarından, vulkan mənşəli çöküntülərdən ibarətdir. Ən qədim süxurların yaşı 450 mln. ilə qədər olduğu halda, ən cavanları Xəzər sahillərində müşahidə edilir. Respublika ərazisində yayılmış süxurlar maqmatik, metamorfik və çökmə mənşəlidirlər.

Azərbaycan Respublikası ərazisi seysmik rayonda yerləşməklə ən dağıdıcı zəlzələlər 1139-cu ildə Gəncəbasarda, 1859-cu il may ayının 29-u və 30-unda isə Şamaxıda baş verməklə böyük itkilərə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının ərazisi cavan Alp-Himalay geosinklinal qurşağında yerləşərək 5 tektonik zonaya ayrılır. Bunlar Qusar maili düzənliyini, Şollar düzünü, Samur-Şabran ovalığını əhatə edən Ön Qafqaz çökməsindən Böyük Qafqaz tektonik zonasından, Kiçik Qafqaz tektonik qalxması və Talış dağları, Kür tektonik çökməsi habelə cavan Arazboyu sahəsindən ibarətdir.

SUAL 7. Azərbaycan Respublikası relyefinin xarakteristikası.

Fiziki-coğrafi ünsürlərə ərazinin coğrafi yerləşməsi, relyefi, iqlimi, torpaq-bitki örtüyü və heyvanat aləmi daxildir. 3472 km dövlət sərhəddinə malik olan Azərbaycan Respublikasının ucqar nöqtələri şimalda 3646 m hündürlüyə malik

olan Quton dağı,cənubda Astara çayı,qərbdə Candar gölü və Sədərək,şərqdə isə Şahdili sayılır.

Respublikanın relyefi Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz, Talış daöliq sahələri , eləcə də Kür-Araz ovalığı, Lənkəran və Arazboyu düzənliklərdə daha da mürəkkəbləşir. Relyef səthinin müylliliyi şimal-qərbdən cənub-şərq istiqamətində olub, dəniz səviyyəsindən - 27 m alçaqda yerləşməklə 4466 m yüksəkliyə qədər yüksəlir. Relyefin hündürlük amplitudası 4500 m-ə qədər çata bilərək orta hündürlüyü 657 m təşkil edir. Relyefin 18%-i dəniz səviyyəsindən alçaqdadır. Belə hal yeraltı suların səthə yaxın yerləşməsindən , torpaqların şorlaşmasından xəbər verir.

Tinov-Rossodan (3385m) başlayaraq Abşeron yarımadasına kimi 1500 km məsafədə uzanan Böyük Qafqaz Yan silsilədən, Baş Suayrıcıdan ibarətdir. Ən hündür zirvəsi Respublika ərazisində Bazardüzündə 4466 metrə çatır.Bu hissədə Govdağ və Nialdağ silsilələri ilə yanaşı Qusar maili düzənliyi , Şollar, Samur-Şabran düzənlikləri ,Qobustan,Qanıx-Əyriçay çökəkliyi, Acınohur-Ceyrançöl alçaq dağlıq sahələri mürəkkəbliyə səbəb olur.

Azərbaycan Respublikası ərazisində Kiçik Qafqaz bir sıra dağ silsilələri və yaylalardan ibarətdir. Murovdag,Şahdağ,Şərqi Göyçə,Qarabağ, Zəngəzur,Dərələyəz,Soyuqdağ,Dəmirlidağ, Gəlinqaya, İlandağ,Dəhnə dağlıq sahələri, Qarabağ vulkanik yaylası, habelə Biçənək aşırımının olması bu hissədə də ərazi relyefinin mürəkkəbliyinə şərait yaradır.

Ərazinin cənub-şərqində yerləşən Talış, Peştəkar,Buzovar silsilələrinin birləşməsindən mövcudlaşan və hündürlüyü Kömürgöy zirvəsində 2493 metrə, Qızıurdu zirvəsində 2433 metrə çatan Talış dağ sistemi şimal-qərbdən cənub-şərq istiqamətində uzanmaqdadır. Talış dağları Kiçik Qafqaz dağlarından Elbrus dağlarına (5604m) keçid həlqəsini təşkil edir. Respublika ərazisinin mərkəzi hissəsində Böyük və Kiçik Qafqaz dağları arasında ərazisinin 40%-i dəniz səviyyəsindən alçaqda yerləşən, 200 km qərbdən şərqə, 150 km şimaldan cənuba

uzanan , Cənubi Qafqazın ən böyük düzənliyi sayılan Kür-Araz özünə yer tapmışdır. O Gəncə-Qazax,Naftalan,Qarabağ, Mil,Muğan,Şirvan,Qarayazı,Cənub-Şərqi Şirvan, Salyan düzləri formalaşmışdır.

Araz çayı boyu uzunluğunu,yüksəkliyi 600-1200 m arasında dəyişən Arazboyu düzənliyi Şərur,Ordubad,Sədərək, Böyükdüz,Naxçıvan,Vaycı,Gülüstan,Gəyən,İncə daxili düzləri hesabına formalaşmışdır

Abşeron yarımadasından şimal istiqamətində Xəzər dənizi sahili boyunca Qusar maili düzənliyinə söykənən Samur-Şabran ovalığının da bir hissəsinin relyefi dəniz səviyyəsindən alçaqda yerləşmişdir.

Relyefin mürəkkəbləşməsində neft və qaz ehtoyatlarının olmasından xəbər verən 250-dən çox palçıq vulkanlarının olmasıdır.Dünyanın 26 ölkəsində 900 saydan az olmayan palçıq vulkanları Respublika ərazisində Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda 140, Şamaxı-Qobustanda 67, Abşeron Arxipelaqında 12,Bakı Arxipelaqında 30 sayı malikdir. Eləcə də, Xəzər sahil zonasında,Kürboyu,Kür-Qabırçı çayları ərazilərində relyefin mürəkkəbləşməsinə səbəb olmuşlar. Onlardan ən böyükləri Torağay (401m), Qalmaz, Böyük Kənizdağ,Keyrəki (131m), Bozdağ(290m),Xərə-Zirə,Lökbatan(86m).Quşçu, Ax-tarma-Paşa,Çeyildağ,Böyük Dağ(100m) və başqalarıdır.

Milli Məclisin qərarı ilə 23 palçıq vulkanı " Təbiət abidəsi" kimi qəbul edilmişdir.

SUAL8. Azərbaycan Respublikası iqliminin qısa şərh.

Azərbaycan Respublikasında təsərrüfat sahələrinin inkişafı və yerləşdirilməsində,insanların məskunlaşmasında və əmək fəaliyyətlərində heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən təbii amillərdən biri də hava, külək,temperatur, günəş radiasiyası, atmosfer təzyiqi,işıq,bulud, atmosfer yağıntısı,rütubət,ildırım çaxması,şimşək elementlərini çündə birləşdirən müəyyən ərazi üçün xarakter olub

çoxillik hava rejimi sayılan iqlim amilidir.Yaxşı haldır ki, Azərbaycan Respublikası Yer Kürəsinin subtropik və mülayim iqlim qurşaqlarının təmasında yerləşərək 65% subtropik, 33% mülayim, 2% yerli və cənubdan sızıb gələn tropik hava kütlələrinin təsirindən formalaşan iqlim növü və 9 iqlim tipləri ilə xarakterizə olunur.Ölkədə havanın maksimal temperaturu Culfada +44°C, minimal temperaturu Naxçıvanda -37°C (1933-cü ildə),atmosfer yağıntıları 90-2767mm (1959-cu ildə Gərgilanda), günəş radiasiyası 120-160 kkal kv/sm, illik günışli saatların miqdarı 1800-2900 saat/il,fəal temperaturun həddi 4500-5000°C-ə çatması müşahidə edilir.

Azərbaycan Respublikası iqliminin formalaşmasında ölkənin coğrafi mövqeyi, relyefi, Xəzər dənizi, Böyük Qafqaz dağlarının şimaldan yerləşməsi, beləliklə 8 növ hava kütlələri və atmosfer dövranı fəal iştirak edir.

SUAL9. Azərbaycan Respublikasının hidroqrafiyası,torpaq-bitki örtüyü,heyvanat aləmi,rekreasiya şəraiti.

Azərbaycan Respublikasında ümumi ehtiyatı 30 kub.km təşkil edir. Ərazidə suehtiyatının qeyri-bərabər paylanması 12 hidroloji rayonun ayrılmasına səbəb olmuşdur. Ölkədə ümumi uzunluğu 33665 km-ə çatan 8359 irili-xırdalı çay mövcuddur. Çayların hidroenerji potensialı 43,5 mlrd.kvt/saatdan çox deyildir. Kür çayının uzunluğu 1515 km olmaqla öz mənbəyini Türkiyənin 2741m hündürlüyə malik olan Qızılgədik zirvəsindən götürərək Azərbaycan Respublikası ərazisinin 906 kilometrini qət edir. Araz çayı isə öz başlanğıcını Türkiyədə hündürlüyü 2990m olan Bingöl zirvəsindən əldə edərək 1072 km məsafədə uzanır. Ölkədə xeyli sayda suvarma kanalları, 14 min sayda su artezianları, 140-dan az olmayan su anbarları, ümumi sayı 700-ə yaxın olsa da 250-yə qədər fəaliyyətdə olan göllər varsa,ümumi sahəsi 400 min kv.kmolan Xəzər dənizinin Azərbaycan sektoru vardır.

Ölkədə iostehsalın anası sayılan torpaq fondu 8,7 mln.ha olmaqla 90-a qədər tipə, 25-ə qədər növə ,60-a yaxın yarımnovlə xarakterizə olunur.Bundan 55,1%-i kənd təsərrüfatı üçün yararlıdır.Respublikada 4500 sayda ali bitki növü vardır. Ərazinin 1213,7 min ha-nı və ya 12%-ni meşə sahəsi təşkil edir. Meşə ilə örtülü sahə isə 989,5 min hektardır. Meşələr Böyük Qafqazda -48,5%, Kiçik Qafqazda-34,5%, Talış dağlarında -14,5%, Kürboyu ərazilərdə-2,5% əraziyə malikdir. Ölkədə 15 mindən çox heyvan növünün olduğu aşkarlanmışdır. Latın mənşəli olmaqla bərpa olunan mənəni bildirən rekreasiyaya insanların fiziki və mənəvi qüvvələrini bərpa edən istirahət sahələri ilə yanaşı turistlərə, istirahət etməyə gələnlərə müxtəlif xidmət göstərilməsi daxildir. Ölkədə rekreasiya mənbələri 25 rayonda özünü daha yaxşı göstərir.

SUAL10. Azərbaycan Respublikasının təbii sərvətləri.

Təbii sərvətlər anlamı insan həyatının və məhsuldar qüvvələrin inkişafı və yerləşdirilməsi üçün təbiətdən istifadə edilən və gələcəkdə istifadəsi mümkün olan təbii komponentlərin cəmi kimi qəbul edilir.

Ümumilikdə,təbii sərvətlər tükənən və tükənməyən növlərə ayrılır. Tükənməyənlərə suyun,küləyin, günəşin,atmosfer havasının,yerin təkinin enerjiləri aid edilirdə, tükənənlərə mineralları,meşələri aid etmək mümkündür.Tükənənlər özləri də bərpa olunan və ehtiyatları bərpa olunmayan qruplara ayrılırlar. Mineralların ehtiyatları bərpa olunmursa, tükənən-lakin bərpa olunan təbii sərvətlərə meşələri daxil etmək mümkündür. Respublikada Abşeronda, Quba-Xaçmazda,Gəncə-Qazax zonasında, Yuxarı Qarabağda ,Mil-Muğanda,Xəzər dənizində 3-13 mlrd. t neft ehtiyatının, göstərilən neft ehtiyatları yataqları ilə yanaşı Qaradağda, Gürgən,Zirə,Abşeron,Bahar,Dan Ulduzu,Ümid,Şahdəniz və s. Kimi yataqlarda 2,7 trln. kub metrədən çox olan qaz ehtiyatının ,1887-ci ildə almanlar tərəfindən aşkarlanmış dünyada yeganə müalicə əhəmiyyəti kəsb edən Naftalan neftinin, Azəri-Çıraq-Günəşli neft yataqlarının, Kəlbəcər-Laçın zonasında

6 civə yatağının , Balakən-Zaqatala mis kolçedanının,Zod,Canyataq, Gülyataq,Veynəli,Qızılbulaq qızıl yataqlarının,ehtiyatı 276 mln t olan Daşkəsən dəmir filizi yatağının, 130 mln t. ehtiyatı olan Zəylik alunitinin ,1,3 mln. t ehtiyatı olan Naxçıvanda duz yatağının, İsmayıllı,Quba, Şamaxı,Qobustanda 450 mln. t. Olan şist yataqlarının; Mağavuz,Qəbələ kömür ehtiyatlarının, Qazaxda bentonit gilinin, 300-dən çox mineral suların; 5 yodlu-bromlu su hövzələrinin aşkarlanması məlumdur.

SUAL11. Əhali haqqında ümumi məlumat.

İnsanların yaranması haqqında müxtəlif fərziyyələr mövcuddur. Onun yaşının 2-2,5 mln. il olduğu açıqlanmışdır.Əhali hər hansı bir ölkənin məhsuldar qüvvələrinin inkişafı və yerləşdirilməsinin aparıcı qüvvəsidir. O,istehsal sahəsinin subyektidir. Əhali əməkdə iştirak edərək ictimai istehsalın əsasını təşkil edən cəmiyyətin əsas başlıca məhsuldar qüvvəsidir. Əhali maddi istehsalın ən böyük istehsalçısı və istehlakçısıdır. Digər tərəfdən əhali ictimai istehsal prosesində istehsalla istehlak qütbləri arasında aparıcı mövqe tutaraq o, özü-özlüyündə dünya təsərrüfatı coğrafiyasının predmeti rolunu oynayır. Çünki, əhali hər iki qütb arasında –istehlak və istehsal arasında əsas hərəkətverici qüvvə sayılır. İnsan cəmiyyətin maddi əsasını,planetin ən fəal elementini təşkil edir. İnsan ən ağıllı, bilikli,şüurlu,dərrakəli, bacarıqlı və yaraşqlı varlıqdır.Mahiyyət etibarilə o, təbiətin bir hissəsi sayılan və spesifik mədəni mühit yaradan, yüksək sivilizasiyaya malik, materiyanın ən ali, ülvi, yaradıcı, mürəkkəb təkamül yolu keçmiş, formalaşmış, təşəkkül tapmış, dayanıqlı inkişaf etmiş sosial-psixoloji varlıqdır. Qurani Kərimin “İnsan” surəsində deyildiyi kimi, o,bütün canlıların ən alisi, gözəli və kamilidir. İnsan Yer Kürəsinin maddi aləminin təbiətlə birlikdə əsas aparıcı tərkib hissəsidir. Marksın təbirincə insan təbii-ictimai canlı olmaqla təbiətlə yaşayır.

SUAL12 Respublika əhalisinin dinamik inkişafı,təbii artımı,orta sıxlığı,miqrasiyası.

Qədim əcdadlarımızın məskəni sayılan Azərbaycan əhalisinin dinamik inkişafında artıb-azalmalarla səciyyələnmişdir. Hələ 1828-ci ildə Şimali Azərbaycanı Rusiya zəbt edəndə onun əhalisinin sayı 1,0 mln, 1913-cü ildə 2,3 mln, 2013-cü ilin sonu üçün isə Cənubi Qafqaz regionunda 1-ci olaraq 9,5 mln. əhaliyə malik olmuşdur. Artan dil ailəsinin türk qrupuna daxil olan azərbaycanlıları dünyanın 72-dən çox ölkəsində yaşamaqla ümumi sayları 50 mnl.nəfəri keçmişdir.Onların sayı təkcə İranda-25-30 mln nəfərdən çoxdur.Əhalinin orta sıxlığı hər kv.km-də 109 nəfərə çatmaqla maksimal sıxlıq Bakıda 1020 nəfərdən az deyildir. Ən az əhali sıxlığı düzənlik ərazilər üçün xarakterikdir. Əhalinin təbii artımına müxtəlif səbəblər təsir edir ki, bu da son illər öz artımı ilə tanınaraq hər 1000 nəfər hesabı ilə 12,8 nəfər təşkil etmişdir. Əhalinin illik təbii artımına görə ölkə öz regionunda liderdir. Bu sahədə Azərbaycan Respublikası əhali artımının 2-ci tipinə aid edilir. Əvvəllər Bakıda əhali artımı mexaniki artım hesabına baş verirdi. Proses xüsusilə neft sənayesinin inkişafı ilə, eləcə də, Rus imperiyasının yeritdiyi siyasətləəlaqədar idi. Belə ki, Rusiyadan 300 kəndli ailəsi işçi qüvvəsi kimi Azərbaycana gətirilmişdir.

SUAL13.Azərbaycan uzun ömürlülər diyarı kimi.

Haqlı olaraq Azərbaycan Respublikasını uzun ömürlülər diyarı kimi tanıyırlar. Respublikada hər 100 min nəfərə yaşı 100-ü keçmiş 84 nəfər adam düşür. Keçən əsrdə yaşamış Lerikli 167 yaşlı Şirəli Müslümov bunlardan biridir ki, o, 1973-cü ildə dünyasını dəyişmişdir. Ölkədə orta ömür sürmə 72,4 il təşkil edir. Qadınların orta ömür sürmələri 75,1 ildirsə, bu kişilər üçün 69,7 ildən çox deyildir.Deyilənlərin yüksək həddə çatması ölkənin təbii şəraitinin əlverişli olması,təbii ekoloji durumun xüsusilə dağlıq ərazilərdə təbii halda saf olması, tibbi

xidmətin səviyyəli mövcudluğu, insanların iqtisadi-sosial rifah hallarının yaxşılığı ilə bağlıdır.

SUAL14. Əhalinin tərkibi, yaş, etnik, cinsi, dini strukturu.

Bu və ya digər səbəbdən dünyaya gələnlər içərisində oğlanlar üstünlük təşkil edirlər. Lakin son illər bu sahədə xeyli dəyişikliklər baş verməkdədir. Məsələn, 2009-cu il məlumatına görə ölkədə kişilərin xüsusi çəkisinin qadınlara olan nisbəti 49:51-ə olanı kimi müşahidə edilir. Ölkədə son illərdə 60-65 yaşında olanların sayı artmaqdadır. Respublikada əhalinin milli tərkibi mürəkkəb olub 113 millətin nümayəndəsinin olması tolerianlığın da çəkisinin artmasına təsir etməkdədir. Əgər azərbaycanlıların sayı ümumi əhalinin 83%-ni təşkil edirsə başqa millətlərdən – ləzgilər-2,0%-dən çox, ruslar-1,3%, tatarlar-1,3% təşkil etməkdədir. Bunlardan başqa cuhudlar, gürcülər, tatlar, talışlar, utilər, avarlar, kürdlər də yaşamaqdadır. Ruslar buraya XIX əsrin 2-ci yarısında, ermənilər isə hələ 1828-ci ildən köçürülmüşlər. Bunlar hamısı əhalinin milli tərkibinin daha da mürəkkəbləşməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası ərazisində əhalinin məskunlaşması qeyri-bərabərdir. Əhalinin çoxu 500 metr yüksəklikləri olan ərazilərdə özlərinə məskən salmışlar. Lakin, elə yaşayış məntəqələri də vardır ki, onlar dəniz səviyyəsindən 2330m, 2000 m yüksəkliyə malikdirlər. Bunlara müvafiq olaraq Kəlbəcər rayonundakı Yuxarı Bağırmaq və Quba rayonunun Xınalıq yaşayış məntəqələrini göstərə bilərik.

SUAL15. Şəhər-kənd əhalisi, urbanizasiya və əmək ehtiyatlarından istifadə.

Azərbaycan Respublikasında şəhər elementlərinin – ünsürlərinin rayon mərkəzlərinə, kənd yaşayış yerlərinə doğru öz areallarını genişləndirməsi yeni-yeni şəhər və qəsəbələrin, ərazi istehsal komplekslərinin yaranmasına və formalaşmasına səbəb olmaqdadır. Onun nəticəsidir ki, şəhər əhalisinin sayı artaraq kənd əhalisinin xüsusi çəkisi azalmaqdadır. Belə ki, hal-hazırda ölkədə 78 şəhər,

262 şəhər tipli qəsəbə formalaşmışdır. Deyilənlərin nəticəsidir ki, şəhər-kənd əhalisi 53,2:46,8 nisbətindədir. Deyilənlər ölkədə urbanizasiyanın, aqlomerasiyaların artmasına şəraiti daha artırmaqdadır. Get-gedə ölkədə şəhər yaşayış tərzində üstünlük təşkil etməkdədir. Şəhərlərin əhalisinin, təsərrüfat sahələrinin eninə, uzununa artması urbanizasiyanı, aqlomerasiyaların sürətini və sayını artıraraq 14 respublika və muxtar respublika tabeliyində olan: Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Naxçıvan, Culfa, Ordubad, Şəki, Şuşa, Xankəndi, Yevlax, Naftalan, Mingəçevir, Şirvan, Lənkəran şəhərlərinin tam formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Ölkədə iş qabiliyyəti olanların sayı 2013-cü ildə 6260,1 min nəfərə, fəal əhalinin sayı 4757,8 minə, işçilərin sayı 236,1 min nəfər təşkil etmişdir. Azərbaycan Respublikasında 1,3 mln nəfər təqaüdçünün olması qeydə alınmışdır.

Sual 16: “Azərbaycan Respublikası təsərrüfatının strukturu.”

Dünya təsərrüfatının tərkib hissələrindən biri də Azərbaycan Respublikasının təsərrüfatıdır. Onun strukturuna istehsal vasitələri istehsalı, xalq istehlakı malları istehsalı sahələri, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və rabitə, elm və təhsil, səhiyyə, xidmət sferası sahələri daxildir. Istehsal vasitələri istehsalında sənayenin ağır və yüngül sahələri aparıcı yer tuturlar. Ağır sənayeyə yanacaq-energetika kompleksinin yanacaq və elektroenergetika sahələri, metallurgiya və müxtəlif növ maşınlar buraxan komplekslər, habelə kimya və neft-kimya ilə yanaşı meşə və tikinti materialları istehsalı kompleksləri daxildir. Istehlak malları istehsal sahəsinin isə ərzaq və yüngül sənaye sahələrinin olması səciyyəvidir. Kənd təsərrüfatının əkinçilik (bitkiçilik) və heyvandarlıq sahələri səciyyəvidir. Çox sahəvi nəqliyyat isə ölkədə məhsuldar qüvvələrin inkişafı və düzgün yerləşdirilməsinin əsasını təşkil edir. Elm, təhsil, səhiyyənin özünəməxsusluğu mövcuddur. İqtisadi inkişafda sənaye sahəsi aparıcıdırsa, digər təsərrüfat sahələri isə müxtəlif çəkilərlə tanınırlar.

Müasir dövrdə Respublika xalq təsərrüfatının strukturu bir sıra yeni sənaye və istehsal sahələrinin yaradılması ilə daha da zənginləşdirilmişdir. Modul tipli elektrik stansiyalarının, sənaye parklarının yaradılması dövrün tələblərinə cavab

verir. 2014-cü ildə Ümumi Daxili Məhsulun dəyəri 73,6 mlrd. dollar təşkil edərək valyuta ehtiyatı 50 mlrd. dollar, investisiya qoyuluşu isə 27 mlrd. dollar təşkil etmişdir.

Sual 17. Azərbaycan Respublikasında yanacaq-energetika kompleksinin inkişaf tarixindən.

Azərbaycan dünyanın ən qədim yanacaq rayonlarından sayılır. Bunu tarixi faktlar bir daha təsdiq edir. Belə ki, 1594-cü ildə usta Allahyar Məhəmməd Nuru oğlu tərəfindən əl ilə Balaxanıda 25 metrlik dərinliyə malik olan quyu qazılmışdır. 1871-ci ildə isə Ağarza Mirzəyev Balaxanıda 42 m. dərinliyi olan quyu qazdırmış və nəticədə quyudan neft fontan vurmuşdur. 1873-cü ildə isə Balaxanı sahəsində 38 m. dərinlikdən qazılmış quyu sutkada 3 min ton neft verə bilmişdir. 1875-ci ildə Sabunçu ərazisində 1890-cı ildə Ramana sahəsində qazılan neft quyularının və neft şirkətlərinin sayı gündən-günə artmışdır. Nobel qardaşları (1879-cu ildə), Rotşild, Mantaşev, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Murtuza Muxtarovun şirkətləri daha çox neft hasil etmişlər. Pirallahı neft sahəsində hasilata hələ 1887-ci ildən başlanılmışdır. Burada kütləvi surətdə neft hasilatına 1902-ci ildən başlanılmışdır. Sənaye üsulu ilə ilk neft hasilatı 1847-ci ildə Bibiheybətdə, 1871-ci ildə isə Balaxanıda baş tutmuşdur. 1859-cu ildə Rus imperiyasında Balaxanı-Bakı arasında uzunluğu 12 km. olan ilk neft kəməri çəkilmişdir. 1896-1906-cı illərdə isə uzunluğu 833 km.-dən çox olan Bakı-Batumi neft kəməri kəsin daşınmasına şərait yaratmışdır. 1898-ci ildə illin hasilata görə Azərbaycan dünyada 1-ci yerə çıxmışdır. 1900-cü ildə Rusiya neftinin 95%-dən çoxunu təşkil edərək 10 mln. t., 1901-ci ildə Rusiya neftinin 90,7%-ni (10,8 mln. t.), 1913-cü ildə Rusiya neftinin 83%-ni (7,7 mln. t.), 1911-ci ildə neft hasilatı 11 mln. t., 1941-1945-ci illərdə SSRİ neftinin (110 mln. t.) 75 mln. tonunu vermişdir. Hal-hazırda onun illik hasilatı 43,5 mln. tondur.

Sual 18.. Yanacaq –energetika kompleksi.

Yanacaq –energetika kompleksi ölkənin davamlı iqtisadi inkişafının əsasını təşkil edir. Buraya yanacaq və elektroenergetika daxildir. YEK –in inkişafında hər iki sahə aparıcı yer tutsa da yanacaq sənayesinin özünəməxsusluğu vardır. Yanacaq sənayesi mürəkkəb quruluşa malik olsa da hasilat və emal sahələrini özündə birləşdirir. Hasilata neft, qaz, kömür, şist, torf, odun daxil olsa da emala benzin, mazut, kerosin, dizel yanacağı, sürtkü yağları və s. daxildir. Neft tərkibində karbon, hidrogen və s. olmaqla mayedir. Emalından 2500-dən az olmamaqla yeni məhsul alınsa da ölkədə bu göstərici hələlik 90-dan çox deyildir. Respublika qədimdən Balaxanı, Suraxanı, Bibiheybət, Ramana və b. kimi neft yataqlarına malik olmaqla dünyada ilk dəfə sənaye üsulunu 1847-ci ildə Bibiheybət mədənlərində tətbiq etmişdir. 1871-ci ildə isə ilk sənaye üsulu ilə neft hasilatına Balaxanıda başlanılmışdır. Ölkədə 1945-1949-cu illərdə Neft Daşlarından neft hasil edilmişdir. Ən çox neft hasilatı 1941-ci ildə 23,5 mln. t. və 2010-cu ildə 51 mln. tona çatmışdır. 2013-cü ildə bu hasilat 43,5 mln. t. təşkil etmişdir. Xəzər dənizi illik neft hasilatının 96,1%-ni verməkdədir. Respublika ildə xaricə göndərilən neftdən 30 mlrd. dollarlıq gəlir götürür. Bu vaxta qədər ölkədə neft hasilatı 1,5 mlrd. tonu keçmişdir.

Sual 19. “Əsrin müqaviləsi”.

Ölkədə, ümumilikdə, xalq təsərrüfatının, o cümlədən yanacaq sənayesinin davamlı inkişafını təmin etmək məqsədilə ümumi ehtiyatı 3-13 mlrd. t. Arasında dəyişən neft ehtiyatını istehsalə cəlb etmək məqsədilə, xüsusilə Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikası sektorunda xüsusi qollar tapmaq ölkə qarşısında duran başlıca məsələlərdən idi. Bu məqsədlə dünyanın aparıcı dövlətlərinin tanınmış neft şirkətlərinin köməkliyinə ehtiyac hiss olunudru. Bu əsasdan da 20 sentyabr 1994-cü ildə Bakının Gülüstan sarayında Xəzər dənizində yerləşən “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” neft yataqlarında qazma işlərinə başlamaq üçün ABŞ-ın BB-nın,

Norveçin, Türkiyənin, Rf-in, Səudiyyə Ərəbistanının, eləcə də Azərbaycan Respublikasının tanınmış neft şirkətlərindən “Amoko”, , Yunikol”, “Penzoyl”, “Mak-Dermat”, “BP”, “Pamko”, “Statoyl”, “Türkeş Petroleum”, “Lukoyl”, “Delta”, ADNŞ və 1996-cı ildən Yaponiyanın “İtoçi” neft şirkətləri arasında müqavilə imzalanmış oldu. 30 illik müddətə bağlanmış “Əsrin müqaviləsi” 99 mlrd dollarlıq gəlir verməli, 511 mln t. neft hasilatının 253 mln. tonu Azərbaycana çatacağı, əldə edilmiş 55 mlrd. kub m. təbii qazın hamısı Azərbaycana verilməsi, əldə edilən gəlirin 76%-i Azərbaycan Respublikasına çatacağı öz əksini tapmışdır. Bunun nəticəsində Subsa, Ceyhan, Səngəçal, Kulevi neft terminalları yaradılmış, uzunluğu 850 km.-ə çatan Bakı-Subsa, uzunluğu 1776 km.-ə çatan Bakı-Tbilisi – Ceyhan, uzunluğu 179 km.-ə bərabər olan Çıraq-Səngəçal boru kəmərləri çəkilmiş, 1997-ci ilin 12 noyabrından bu vaxta qədər 385 mln. t. neft ixrac edilmişdir. Bu vaxta qədər 20 ölkənin 53 neft şirkəti ilə 33 müqavilə bağlanmışdır.

Sual 20. Azərbaycan Respublikasında təbii qaz sənayesinin inkişafı.

Azərbaycan Respublikasında aşkarlanmış 71-dən çox neft-qaz yataqlarından 61-i istismardadır. Bunun 30-dan az olmayanı müstəqil qaz yataqlarıdır. Onun aşkarlanmış ehtiyatı 2,7 trln. kub metrdən çoxdur. Qaz hasilatının əsası 1859-cu ildən qoyulsa da, 1902-ci ildə daha da genişləndirilmiş, onun kütləvi hasilatına isə 1928-ci ildən Suraxanıda başlanmışdır. Müasir qaz yataqları ölkə ərazisinin daxili rayonlarında, habelə Xəzər dənizində, Qaradağ, Zirə, Gürgən, Naxçıvan, Ümid, Abşeron, Siyəzən, Çıraq, Kənizdağ, Babək, Bahar, Mişovdağ, Daşgil, Şahdəniz ərazilərində aşkarlanmışdır.

Kəski 1999-cu ildən, hasilatı 2006-cı ildən başlayan, Bakıdan dənizin içərilərinə doğru 70 km.-lik məsafədə yerləşən Şahdəniz yatağının qaz 1,2 trln kub m., kondensat ehtiyatı 620 mln. t-dan çoxdur. 2006-2014-cü illərdə Şahdənizdən 54,4 mlrd kub m. qaz, 14 mln t. kondensat əldə edilmişdir. Uzunluğu 1050-971 km. arasında olan Şahdəniz-Ərzurum qaz boru xətti ilə Gürcüstana, Türkiyəyə, digər Avropa ölkələrinə təbii qaz nəql edilir. Hal-hazırda Azərbaycan İrana,

Türkiyəyə, Gürcüstana, Rf-ə qaz ixrac etməkdədir. 2013-cü ildə ölkədə illik qaz hasilatı 17,9 mlrd kub m. təşkil edir.

Sual 2 1. Dağ-mədən sənayesi

Dağ-mədən sənayesi hasilat sahəsinin bünövrəsini təşkil edərək, təbii sərvətləri - faydalı qazıntıları istehsala cəlb edən 1-ci təsərrüfat sahəsi sayılır. Sənaye sahəsi filiz minerallarının hasilatını, ilkin emalını, saflaşdırılmasını özündə birləşdirir Müəyyən edilmişdir ki, ümumiyyətdə, dünyada hasil olunan mineral xammalların 9/10-nu 20 növ təşkil edir. Azərbaycan Respublikasında dağ-mədən sahəsi primitiv olsa da çox qədim inkişaf tarixinə malikdir. Hələ qədimdən Kiçik Qafqaz ərazisində mis filizi çıxarılması göstərilir. Qoşqarçay vadisində olan Daşkəsən, Bayan, Quşçu, Çovdar, Balıca, Nuzkər ərazilərindən dəmir filizinin əldə edilməsi qədim inkişaf tarixinə malikdir. Gümüş, qurğuşun filizləri Gəncə, Gədəbəy, Göydağ, Şuşa, Şamaxı, Nuxa, Zaqatala ərazilərində; Quşçu, Zəylik ərazilərində alunit filizlərinin hasil olunması haqda tarixi məlumatların olması göstərilir. Daşkəsən filizsaflaşdırma kombinatı 1954-cü ildən fəaliyyətdədir. Onun məhsulu Gürcüstanın Rustavi metallurgiya kombinatına göndərilirdi.

Dağ-mədən sənayesinin inkişafı Azərbaycan Respublikasında digər sənaye sahələrinin yaradılmasını və onların ölkə ərazisində necə yerləşdirilməsinin bir növ tənzimləyicisidir.

Sual 22. Metallurgiya kompleksinin inkişafı və yerləşdirilməsi

Istehsal vasitələri istehsalı sahəsinə daxil olan metallurgiya kompleksi 2 sahədən – qara və əlvan metallurgiyadan ibarətdir. Metallurgiya kompleksi müxtəlif növ maşınlar istehsalına, dəmiryolu relslərinin, xüsusilə tikinti sahəsinə çox gərəkli hesab edilən armaturların istehsalına xidmət edir.

Qara metallurgiya dəmir filizi çıxarılmasından, çuqun, polad əridilməsindən, prokat və başqa metallarla dəmir ərintiləri istehsalından ibarətdir. Müəssisələri əsasən xammala, yanacağa, istehlaka yaxın yerləşdirilməklə məhsul vermə prosesini kömür yanacağından, dəmir filizi kimi xammaldan istifadə edir. Ölkədə

qara metallurgiyanın əsas 3 istehsal mərkəzi vardır. Bunlar Daşkəsənin filizsaflaşdırma kombinatından? Bu da əvvəllər Rustavi metallurgiya kombinatını konsentratla təmin edirdi ki, ondan da orada çuqun alınırdı. Hal-hazırda metallurgiya kombinatının domna peçləri işləmirlər. Kombinatin tərkibində Daş Salahlı bentonit gilləri də buraxılırdı ki, onlar da neft sənayesində çox gərəkli sayılırdılar.

İkincisi, 1952-ci ildən Sumqayıtda yerləşən Azərbaycan boru-prokat istehsalat Birliyidir ki, burada da polad, prokat, müxtəlif məqsədli borular, hansı ki məişətdə, yanacaq sənayesində, qazma işlərində, emal sahəsində istifadə olunurlar. Nəhayət, Bakıda 1999-cu ildən çox böyük məhsul verən armaturlar zavodu işə salınmışdır. 2001-ci ildə Bakı poladərilmə zavodu yenidən qurulmuşdur.

Son illərdə – 10.07.2012-ci ildə yaradılmış Qaradağ metallurgiya konstruksiyaları zavodu əsasında texnopark fəaliyyət göstərir.

Sual 23. Əlvan metallurgiyanın inkişafı və yerləşdirilməsi

Əlvan metallurgiya əlvan metal filizlərinin və ərintilərinin hasilatını, saflaşdırılmasını və əridilməsini özündə birləşdirir. Onların ölkənin elektrifikasişdırılması, onun müdafiə güdrətinin möhkəmləndirilməsi, atom texnikasının, aviasiyanın, raket düzəldilməsinin, habelə qara metallurgiya və kimyanın inkişafı üçün əhəmiyyəti danılmazdır. Əlvan metalların bəziləri korroziyaya qarşı davamlı, bəziləri oda davamlı, digərləri isə elektrikkeçirmə qabiliyyətləri ilə seçilirlər. Onlar ağır, yüngül, qiymətli, çətin əriyən, nadir metallar qruplarına bölünürlər. Onlardan alüminiumun əldə edilməsi müəssisələri əsasən iri SES-lərin yaxınlığında yaradılır. Daşkəsənin Zəylik alunit xammalının əsasında 1965-ci ildə Gəncədə Gil-torpaq kombinatı tikilmişdir. İlk dəfə olaraq alunitdən alüminium oksidi alınmış oldu və o, yarımfabrikat kimi 1955-ci ildən fəaliyyət göstərən Sumqayıt alüminium zavoduna nəql edildi ki, ondan hazır alüminium alınsın Alunitdən eyni zamanda sulfat turşusu almaq üçün kükürd qazı, kalium

kübrəsi almaq üçün kalium duzu da almaq mümkündür. 1855-ci ildə Gədəbəyde ilk misəritmə zavodu yaradılmışdır. Əlvan metalların əldə edilməsində çox böyük su və elektrik enerjisi tələb olunur. Yüngül olduğundan alüminiumu haqlı olaraq «uçan metal» adlandırırlar. Mis və alüminium məftillərdən elektroenergetikada, alüminiumdan isə aviasiya sənayesində geniş istifadə edirlər.

Əlvan metallurgiyanın qiymətli metallarına qızılı, gümüşü, platini aid edirlərsə, uranı, germaniumu nadir metallar sırasına qatırlar. Respublikada 2013-cü ildə ölkədə 1,6 ton qızıl əldə edilmişdir. Onun başlıca yataqları Gədəbəyde, KəlbəcərdəOrdubadda, Zəngəzurda, Qazax-Tovuz bölgəsində, Ağdərə rayonu ərazisində aşkarlanmışdır.

Sual 24. Maşınqayırma kompleksin inkişafı və yerləşdirilməsi

Müxtəlif maşınlar istehsalı kompleksi ağır sənayenin tərkib hissələrindən ən aparıcılarından sayılır. Müəssisələrin yerləşdirilməsi xammalın, istehlakın, əlverişli coğrafi mövqeyin, yanacaqın, ixtisaslı kadrların, elmi institutların, işçi qüvvəsinin olmasına müvafiq yerləşdirilirlər. Metallurgiya, kimya komplekslərinin məhsulları müxtəlif növ maşınların istehsalı üçün xammal rolunu oynayır. Kompleksin energetika, elektrotexnika, radioelektronika, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, dəqiq cihazlar istehsal edən və ya verə bilən çoxnölü və çoxçeşidli sahələri vardır. Kompleksin inkişafı ölkənin iqtisadi və hərbi qüdrətini, siyasi müstəqilliyini, mədəni inkişafını təmin edir. Sahənin 70-dən artıq növü məlumdur. Bir maşın 30 min hissədən, bir təyyarə isə 120 min hissədən düzəldilir. Respublikada maşınların nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, neft-qaz avadanlıqları və s. növlərin istehsalı mövcuddur. Gəncədə, Şamaxıda (AzSamand), Naxçıvanda (Nazlifan) avtomobilləri hissələri xaricdən gətirilərək yük və sərnişin maşınları buraxılır. Yanacaq sənayesinin hələ qədimdən inkişafı Bakıda bu sahəyə xidmət edən maşın və avadanlıqların buraxılmasını ixtisaslaşdırılmış sahəyə çevirmişdir. Neft-qaz avadanlıqları buraxan 16-ya qədər müəssisə tikilmişdir. Bunlardan Səttərxan

zavodunu, Keşlədə, Binəqədidə, Sahil qəsəbəsində olanlarını göstərmək olar. 1987-ci ildə tam gücü ilə istifadəyə verilmiş «Bakı dərin dəniz özülləri» zavodunun hazırladığı «Çıraq» tipli stasionar və «Dədə Qorqud» tipli Üzən platformalar Xəzərin 200-300 metr və daha dərin sahələrindən neft, qaz hasilatında geniş istifadə edilməkdədir. Bakı gəmiqayırma zavodda yedək gəmiləri, kiçik tankerlər, qazma, kəşfiyyat və kran gəmiləri buraxılır.

Azərbaycan Respublikasının Avrasiya nəqliyyat dəhlizindəki mövqeyi ilə əlaqədar belə maşınların buraxılmasını daha da artıracaqdır.

Sual 25. Metallurgiya və maşınlar kompleksinin

gələcək inkişafı və ekoloji durum

Göstərilən komplekslər müasir xalq təsərrüfatı sahələrinin aparıcı və diktəediciləri olduğundan onların inkişafının da dövrün tələbləri səviyyəsində olmaları tələb olunur. Bu məqsədlə də Bakıda, Gəncədə, Mingəçevirdə, Salyanda, Sumqayıtda, Bərdədə, Şirvanda yeni-yeni müəssisələrin tikilməsi və yaradılması günün tələblərinin zəruriliyindən irəli gəlir. Bunlardan artıq formalaşmaqda olanları vardır. Balaxanı, Qaradağ, Sumqayıt texnoparklarını buna misal göstərmək mümkündür. Lakin, o da yaddan çıxmır ki, insanın əmək fəaliyyəti artdıqca ətraf aləmin təbii landşaftı dəyişir, ekoloji dəyişmələr baş verərək problem yaradır. Hal-hazırda ölkənin təbii ekoloji tarazlığının pozulmasında ayrı-ayrı sənaye sahələri, məişət tullantıları təsiredici amillərdən sayılırlar. Belə halların qırışısını almaq və ya onları azaltmaq üçün qurğularda müasir texnika və texnologiyalardan geniş istifadə edilir. Bu, təbii ekoloji durumun olduğu kimi saxlanılmasının tələbidir.

Sual 26. Kimya sənaye komplekslərin inkişafı və ərazi təşkilinin

yerləşdirilmə prinsipləri

Elmi-texniki tərəqqinin təsərrüfatda elektroenergetika, maşınqayırma kompleksindən sonra üçüncü aparıcı sahəsi, 3-cü «kiti»dir. Təsərrüfat sahələrini xammal və yeni materiallarla təmin edən kimyanın məhsullarını verə bilən müəssisələrin yerləşdirmə prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Mədən kimyası müəssisələri xammal mənbələri rayonlarında yerləşdirilir.
2. Müəssisələrin bəziləri – kükürd turşusu zavodları istehlak rayonlarında yerləşdirilir;
3. Fosfat kübrələri istehsalı zavodları başlıca olaraq kənd təsərrüfatının inkişaf etdiyi rayonlarında yerləşdirirlər.
4. Yeni superfosfat, azot və kalium kübrələri zavodları əsas etibarilə xammal mənbələri yaxınlığında tikilirlər.
5. Polimer kimyası elmtutumlu olmaqla çoxlu miqdarda istilik və elektrik enerjisi, su və xüsusi xammal tələb edir.

Sual 27. Kimya kompleksinin inkişafı və ərazi təşkili

200-dən artıq strukturunda 1,0 mln-dan çox assortimenti olan müasir kimya energetika və maşınlar kompleksi ilə birlikdə təsərrüfatda elmi-texniki tərəqqini (ETT) müəyyən edir. Onun məhsulları maşınqayırma kompleksində (plastik kütlələr, şüşə), toxuculuqda (liflər, boyalar), kənd təsərrüfatında (kübrələr, ziyanvericilərə qarşı zəşərləyici maddələr) nəqliyyatda (motor yanacağı, sürtkü yağları, sintetik yanacaq), eləcə də tikinti sahəsində (asfalt, döşəmə və dam örtükləri) geniş istifadə edilir. Özü isə yanacağa, elektrik enerjisinə, maşın məhsullarına, nəqliyyata böyük istehlak hiss edir. Kimya xalq təsərrüfatının bütün sahələri ilə əlaqədə olub onların inkişafına və ərazi təşkilinə təsir göstərir. O, natural məhsullardan üstün olan yeni materiallar yaradır, kombinəlmə xüsusiyyətinə malikdir, yaradılan yeni məhsullar xammallara qənaət olunmasını təmin edir, onlar insan əməyinə qənaət etmiş olur və s. Eyni zamanda onun çox

böyük xammal bazası vardır. Belə hal onun müəssisələrinin hər yerdə yaradılması imkanı yaradır, lakin kimya istehsalları çox enerjisi işlətdiyindən, ərazinin sanitariya-gigiena şəraitinə mənfi təsirinə müəssisələrin hər yerdə tikilməsi mümkünsüzləşir. Kimyanın 5 aparıcı sahəsi vardır: mədən kimyası, əsas kimya,üzvü sintez sahəsi, potimerlər, polimerlərin emalı sahələri mövcuddur. Respublikada kimyanın inkişafı neft, qaz, kükürd kolçeqanı, alunit, neft-mədən suları, duz və s. xammalların olmasına əsaslanır. Bakıda ilk kimya zavodu 1879-cu ildə tikilsə də sonrakı illərdə Suraxanıda, Neftçalada, Ramanada, Gəncədə, Salyanda, Sumqayıtda, Mingəçevirdə və başqa yerlərdə 73 müəssisəsi ilə təmsil olunur. Müasir dövrdə kimyanın ən inkişaf tapmış sahəsi parfyumeriya, kosmetika, farmaseptika sahələrinin cəminə malik olan Zərif kimyadır. Sumqayıt sintetik kauçuk zavodu 1952-ci ildə, Sumqayıt kimya zavodu isə 1962-ci ildə mövcudlaşmışdır.

Sual 28. Respublikada neft-kimya sahəsinin inkişafı və ərazi təşkili

Azərbaycan Respublikasında neft-kimyanın inkişafı yerli xammalların mövcudluğuna, eləcə də istehlakın olmasına söykənir. Buna neft-qaz sahəsinin varlığı təkan verməkdədir. Respublikanın neft-kimya sənayesinin ilkin sahələrindən biri də yod-brom istehsalı sahəsidir. Hidroloji tədqiqatların aparılması sayəsində məlum olmuşdur ki, Abşeron və Neftçala rayonları ərazilərində zəngin yodlu-bromlu suları ehtiyatı mövcuddur. Azərbaycanda ilk neft-kimya müəssisəsi 1871-ci ildə Bakıda yaradılmışdır. 1931-ci ildə SSRİ-də ilk dəfə olaraq yod istehsal edən zavod Suraxanıda tikilib istifadəyə verilmişdir. Bundan xeyli keçməmiş 1932-ci ildə Abşeronun Ramana qəsəbəsində ikinci yod istehsal edən zavod işə salınmışdır. Elə həmin ildə Neftçalada Respublikanın 3-cü yod-brom zavodu fəaliyyətə başlamış oldu. 1944-cü ildə Suraxanı və Ramana zavodları birləşdirilərək Bakı yol zavodu adlandırılmış oldu. 1941-1945-ci illərdə Azərbaycan Respublikası ildə 40-45 tona yaxın məhsul verməklə ümumiyyətlə SSRİ-də illik istehsalın 75%-ni verirdi. 1983-cü ildə Neftçala yod-brom zavodu

rekonstruksiya olunmaqla özünə yeni qüvvə almışdır.

1940-cı ildə qazın emalı əsasında Qaradağda qrum zavodu, Bakıda ilk dəfə olaraq rezin, poliqrafiya məhsulları zavodları, 1952-ci ildə Sumqayıt sintetik kauçuk zavodu, 1956-cı ildə Sumqayıt aşkarlar zavodu, 1979-cu ildə Sumqayıt «Üzvi sintez» zavodu, 1967-ci ildə Mingəçevirdə şüşə lifi və texniki rezin məmulatları verə bilən zavodlar, 1971-ci ildə Salyanda plastik kütlə əsasında onun emalı, sahəsi yaradılmışdır.

Sual 29 Respublikada tikinti materialları istehsalı

sahəsinin inkişafı və ərazi təşkili

Istehsal vasitələri istehsalı sahəsinin bir növü də tikinti materialları istehsalı kompleksidir. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı, əhalinin yaşayış tərzinin təşkili və daha da yaxşılaşdırılması tikinti materialları sahəsi olmadan mümkün deyildir. Onun xammalarına tikinti və üzlük daş, çay daşı, gil, qum, çınqıl, tuf daşları, torpaq və s. daxildir. Onun məhsulları isə mərmər, qranit, sement, şifer, müxtəlif dam örtükləri, şüşə, dəmir-beton konstruksiyaları, hazır evlər, beton plitələri, habelə yardımcı tikinti materialları sayılan meşə materiallarının bəziləri daxildir. Tikinti materiallarından əsas yeri dəmir-beton konstruksiyaları və panelləri, ikinci yeri sement sahəsi, 3-cü yeri isə təbii hörgü daşları tuturlar. Tikinti sahəsinin inkişafında Abşeronun xüsusi rolu vardır. Bu bölgədə tikinti daşları üstünlük təşkil edir. Mərmər əsasən Kiçik Qafqazın Ağdərə ərazisində, qara mərmər Naxçıvan sahəsində olması böyük əhəmiyyət kəsb edirlər.

Tikintinin «çörəyi» adlanan sement istehsalı sahəsi qədim inkişaf tarixinə malikdir. İldə 1,3 mln t, illik tələbat isə 4,5 mln t məhsul verən Qaradağ, Sabirabad, Fizuli, Tovuz, Qazax, Naxçıvan sement zavodları yerli xammallardan istifadəyə söykənirlər. Lakin sementə olan istehlak hələlik tam ödənilmir. RF-dən, Türkiyədən, İrandan idxal olunan sement məhsulları ölkəyə dəstək olurlar. Respublikada mövcud olan xüsusi qum növü tikintidə çox gərəkli sayılan şüşə

sahəsinin inkişafını təmin edir ki, bunun da zavodu Sumqayıt şəhərində yerləşir. Ön iri evtikmə kominatları Bakıda, Gəncə və Sumqayıtdadır. 2012-ci ildə ümum təsərrüfatda məhsul istehsalında tikintinin xüsusi çəkisi 9,2% təşkil etmişdir.

Qaradağda «Norm» sement zavodu 21 iyun 2014-cü ildə istifadəyə verilmişdir. Onun illik gücü hələlik 2,0 mln, gələcəkdə isə 4,0 mln tona çatdırılacaqdır.

Sual 30. Meşə materialları istehsalı kompleksinin inkişafı və ərazi təşkili

Meşə materialları istehsalı kompleksi təsərrüfatda qədim sahələrdən hesab edilir. 1.213 min ha-ya malik olan meşələr oksigen mənbəyi olmaqla yanaşı torpaqları su və külək eroziyasından qoruyur, torpağın rütubətini saxlayır, çayların daşmasının qarşısını alır, tarlaları məhvəddici quru küləklərdən mühafizə edir, onların sanitariya əhəmiyyəti vardır. Deyilənlər əsasında ölkə meşələrini sanitariya, qoruq, qoruyucu növlərə ayırmaq olar. Respublikanı meşə bölgəsi hesab etmək olmaz. Əgər ümumi meşəlik əmsalı 25% qəbul edilmişdirsə, bu respublikada 12%-dən çox deyildir. Eyni zamanda onlar sənaye əhəmiyyəti kəsb etmirlər. Adambaşına düşən meşə sahəsi 0,12 ha-dan çox deyildir. Ölkə meşələri az da olsa sənayedə istifadə olunur. O – vətəndaşların milli sərvətlərindəndir. Meşə sənayesi tikinti materialları, kağız, süni lif, spirt verir. Texniki tərəqqi oduncağı onun tətbiq olunduğu ənənəvi sahələrdən – yanacaq sənayesindən və qismən də tikintidən sıxışdırıb çıxararaq, onu neft və qazla, beton, daş, şüşə ilə əvəz etmişdir. Onun məhsullarının istehlakçıları maşın kompleksi, yüngül sənaye, nəqliyyat, rabitə, habelə tikinti sahəsidir. O, öz inkişafında başqa sahələrdən laklar, boyalar, soda, ağardıcı kimyəvi maddələr, natrium, avtomobillər, traktorlar, dəzgahlar almaqla geniş sahələrarası əlaqələrə malikdir. Meşə sənayesi kompleksi hazır məhsul alınmasında ağac tədarüku, oduncağın mexaniki emalı, oduncağın kimyəvi emalı olmaqla 3 mərhələdən keçir. Əvvəlcə ağaclar qırılır, odurcaq nəqliyyat magistrallarına daşınır, sonradan taxta-şalban, faner, kibrit, mebel, tara qabları, tikinti hissələri əldə edilir və nəhayət kağız, karton, skipidar, kapifol, yem mayaları istehsal olunur.

Respublikanın Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Naxçıvan, Lənkəran, Masallı, Mİngəçevir və s., bir sözlə iri şəhərlərdə mebel istehsal edən fabriklər əsasən Rusiyadan, Türkiyədən idxal olunan meşə materialları əsasında fəaliyyət göstərirlər.

Sual 3 1. Xalq istehlakı malları istehsalı sahəsinin rolu, əhəmiyyəti, inkişaf zəminləri, yerləşdirmə prinsipləri

Azərbaycan Respublikasında xalq istehlakı məhsulları istehsalı sahəsinin inkişafı və ərazi təşkili ölkə təsərrüfatının və ixracatın formalaşmasında, digər təsərrüfat sahələrinin inkişafı ilə yanaşı onların özünə yer tapmasında rolu və əhəmiyyəti ölçüyə gəlməzdir. Bu sənaye kompleksi əmək tutumlu olmaqla respublikanın sərbəst əmək ehtiyatlarının istehsala cəlb edilməsində onun müstəsna rolu vardır. Ölkə əhalisinin artan tələbatının ödənilməsi üçün kompleksin gündəgünə məhsullarının artırılması çox zəruridir. Çünki bu, həm də strateji əhəmiyyət kəsb edir. Xalq istehlakı malları istehsalı sahəsi dedikdə yüngül və yeyinti sənayelərinin verdikləri toxuculuq, toxuma, trikotaj, ayaqqabı, xalça və xalca məmulatları, qab-qacaq, çörək və çörək məmulatları, ət və ət məhsulları, qənnadı məmulatları və s. sahələrin cəmini başa düşürük. Əhalinin maddi-rifah halının yaxşılaşmasında sahə özü də inkişaf edərkən yanacağa, elektrik enerjisinə, müxtəlif texniki vasitələrə, kimyaya, nəqliyyata böyük ehtiyac hiss edir.

Kompleksin ölkədə inkişafı işçi qüvvəsinin, xüsusilə də qadın əməinin çoxluğu, istehlakın səviyyəli mövcudluğu, xammalların böyük ehtiyatı və s. ilə bağlıdır.

Sual 32. Xalq istehlakı malları istehsalı sahəsinin inkişafı tarixindən

Kompleksin inkişafı və onun ərazi üzrə düzgün yerləşdirilməsi tarixi bilavasitə insanların meydana gəlməsi tarixi ilə eynilik təşkil edir. belə ki, yüngül sənayenin verdiyi müxtəlif növ parça, paltar, ayaqqabı, ev əşyaları, xalça və xalca məmulatları eləcə də yeyinti sahəsinin məhsulları sayılan çörək və çörək məmulatları, ət və ət məhsulları, qənnadı məmulatları, süd və süd məhsulları mövcudluğu

insanların gündəlik istehlaklarının ödənilməsinə xidmət etməkdədirlər. Deyilənlər əsasında, primitiv olsa da hələ çox qədimdən ilkin istehlak məhsulları əldə edilmişdir. XIX əsrdən etibarən isə kустar emalatxanalarda yun, ipək, pambıq parçalar toxunmuş, müxtəlif geyim vasitələri, ayaqqabılar hazırlanmışdır. Tut bağlarının mövcudluğu ipəkçiliyin inkişafına hələ qədimdən təkan verməyə başlamışdır. Bu əsasda da vaxtı ilə Azərbaycanı Avropanın «İpək anbarı» hesab edirdilər. Azərbaycanda ilk pambıq parça toxuyan fabrik 1909-cu ildə Z.Tağıyev tərəfindən istifadəyə verilmişdir. Sonralar Bakıda, Gəncədə, Sumqayıtda, Naxçıvanda, Şəkiddə, Ordubadda, Mingəçevirdə, Tovuzda, Qazaxda, Ağdamda, Daşkəsəndə, Qonaqkənddə, Hacıqabulda, Qubada, Xaçmazda, Şabranda, bir sözlə, xammal, qadın əməyi, istehlak olan şəhər və rayon mərkəzlərində yüngül və yeyinti sənayesinin müxtəlif çeşiddə və adda məhsulları buraxılmağa başlanılmışdır.

Sual 33. Yüngül sənayesinin inkişafı və ərazi təşkili

Maddi nemətlər istehsalının qədim sahələrindən biri də xalq istehlakı malları istehsalı kompleksinin tərkibində özünə yer tapan yüngül sənayedir. Buraya toxuculuq, toxuma, trikotaj, ayaqqabı, xəz-dəri, xalça və xalça məmulatları, qab-qacaq və digər ev məmulatları daxildir. İstehlak, xammal, əməktutumlu bu məhsulların inkişafında pambıq, yun, ipək, kətan və süni parçalar buraxılışı aparıcı rol oynayırlar. Çünki, bu məhsulların istehlakı çoxsahəli və çoxşaxəlidir. Nəinki insanlar, habelə digər sənaye sahələrinin də bunlara ehtiyacı vardır. Toxuculuğun yuma, açma, ayırmə, hazır məhsul istehsal müəssisələri vardır. İlk toxuculuq sahəsinin əsası hələ 1897-ci ildən xeyriyyəçi Z.Tağıyev tərəfindən qoyulmuş və 1900-cu ildə açılışı olan Bakıdakı toxuculuq fabriki sayılır. 1827-ci ildə Şəkiddə, 1829-cu ildə Xanabadda, 1930-cu ildə Gəncədə, 1935-ci ildə Bakıda, 1926-1928-cı illərdə Xankəndidə, 1970-ci illərdə Ordubadda, keçən əsrin 50-60-cı illərində Mingəçevirdə, Sumqayıtda, Tovuzda müxtəlif növ məhsul verən toxuculuq fabrikləri, sonrakı illərdə Hacıqabulda, Qonaxkənddə, Ağdamda, Daşkəsəndə,

Qubada, Xaçmazda, Qazaxda, Gəncədə, Naxçıvanda, Bakı kəndlərində xalça və xalça məmulatları, Bakıda, Gəncədə, Xankəndidə ayaqqabı fabrikləri, iri, orta və xırda şəhərlərdə trikotaj sex və fabrikləri istifadəyə verilmişdir. 2015-ci ilin 13 yanvarda Sumqayıt tekstil fabriki istifadəyə verilmişdir. Son illərdə 21 min m² xalça və xalça məmulatları toxunaraq «Qarabağ», «Zili», «Şirvan», «Lahıc», «Cici» adlı xalçalar dünya muzeylərində (Lur, Viktoriya, Tekstil, Ermitaj, Topqari, Azərbaycan xalçaları) eksponat və bəzək kimi nümayiş etdirilməkdədir.

Sual 34. Azərbaycan Respublikasında ərzaq məhsulları istehsalı sahəsinin inkişafı və ərazi təşkili

Maddi istehsalın tərkibinə daxil olan sənaye sahələrindən biri də, qədim sahələrdən sayılan çoxsahəli ərzaq məhsulları istehsalı sahəsidir. Respublika ərzaq təhlükəsizliyini təmin edən ölkələrdən olub, onun çörək və çörəkbişirmə, un və un məmulatları, şəkər-şəkər tozu, qənnadı məmulatları, ət məhsulları, konservlər, süd məhsulları, şərab, sərinləşdirici içkilər, mineral su buraxan sahələri vardır. Yeyinti sənayesi müəssisələri əsasən xammala, istehlaka yaxın yerləşdirilirlər. Yeyinti sənayesində çörəkbişirmə yeganə sahədir ki, onun zavod və kiçik «müəssisələri» sayılan təndirlər istənilən yerdə tikilir. Lakin, iri çörəkbişirmə zavodları istehlakın çoxluğuna malik olan rayon mərkəzlərinə, iri qəsəbə və şəhərlərə söykənir. Qənnadı məmulatları verən müəssisələr xırda, orta, iri şəhərlərdə yaradılır. Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Naxçıvan, Ordubad, Kürdəmir, Şabran, Qazax, Cəlilabad və s. şəhərlərdə belə fabriklər fəaliyyət göstərirlər. Qəbələ (2007), Quba, Xaçmaz, Lənkəran, Qusar konserv zavodlarını, Göyçay və Şamaxıda nar şirəsi istehsalı, Oğuz qarğıdalı yağı emalı, Göygöl şərab, İmişli şəkər (2006), Masazır duz emalı (2010), Biləcəridə Koka-Kola (1966), Sulutəpədə Pepsi-Kola (199), Xırdalanda pivə, Şəkidə, Qaxda tütün emalı, Zaqatalada, Astara, Lənkəran çay emalı fabriklərini, Atəna süd emalı, Ulduz şokolad fabrikinə, Zaqatala efir yağları,

Saatlıda Biyan emalı, Tərtər günəbaxan tumu, Salyanda süni balıqartırma zavodlarını göstərə bilərik. Kənd təsərrüfatı xammallarına söykənən ərzaq məhsulları növlərinin 84%-ni əkinçilik, 16%-ni isə heyvandarlıq sahəsi verməkdədir. Badamlı mineral sudoldurma zavodu 1947-ci ilin, Sirab mineral su verən zavod isə 1950-ci ilin məhsullarıdır. 2014-cü ildə Qazaxıstan Respublikasına 11 min ton Azərbaycan şəkəri göndərilmişdir.

Sual 35. Azərbaycan Respublikasında xidmət sferası sahəsinin inkişafı və ərzi təşkili

Qeyri-maddi istehsal sahəsi olub aşağıdakı tərkibə malikdir: mənzil və kommunal xidməti, ticarət, yeyinti-iaşə, məişət xidməti, elm, təhsil, məktəbəqədər tərbiyə sahələri, mədəni xidmət, tibbi xidmət, əhaliyə sosial təminat, istirahət və turizm, informasiya, maliyyə-kredit-bank xidməti, mülki və hüquqi mühafizə, rabitə, rekreasiya xidməti, sərnişin nəqliyyatı və s. deyilənlər ölkə iqtisadiyyatında özünəməxsus yer tutur, bazar iqtisadiyyatı şəraitində işçi qüvvəsinin daha çox sərfi ilə seçilir. Əhalinin sosial və mənəvi rahatlığını təmin etmək üçün mənzil-kommunal xidmətlərinin düzgün təşkil edilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ticarət xidmətində işləyən fəal əhalinin 19%-i çalışır. O, əhalinin maddi tələbatının ödənilməsində müstəsna rol oynayır. Təhsil ölkə əhalisinin marifləndirilmə səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm amil olub məktəbəqədər müəssisələrdən ali təhsil sahəsinə əhatə edir. Səhiyyə xidməti respublikada inkişaf etmiş sahələrdəndir. Sosial infrastrukturun strukturunda məişət xidməti aparıcı sahələrdən hesab edilir. Zəngin inkişaf tarixinə malik olan respublika rabitəsi böyük inkişaf yolu keçmişdir. Hələ 1501-ci ildə Azərbaycanda poçt xidməti dövlət səviyyəsində inkişaf etmişdir. Mədəni-maarif sahəsi əhalinin mənəvi tələbatının ödənilməsində və asudə vaxtlarının səmərəli təşilində başlıca amillərdən biri sayılır. Turizm kompleksinin inkişafı üçün ölkənin əlverişli coğrafi mövqeyi, iqlim şəraiti, müxtəlif tarixi abidələri, təbii sərvətləri, nəqliyyat mövqeyi, əmək ehtiyatları, ərzaq məhsulları ilə təmin olunma səviyyəsi və sairə əsas şərtlər hesab edilir. Ölkəyə

2012-ci ildə 2,2 mln nəfər turist gəlmişdir.

Sual 36. Xəzər dənizi haqqında ümumi məlumat

Azərbaycan Respublikasının şərq sahillərini yuyan, 100-dən artıq adla adlandırılan hələ 10 min il bundan qabaq formalaşmağa başlayan, Qondvana və Lavrasiya materikləri arasında yerləşmiş vahid dünya okeanı olan Tetisin qalığı hesab edilən Xəzər təbii su hövzəsidir. O, bəzən dəniz, bəzən də göl kimi qəbul edilir. Yer kürəsinin ən böyük təbii sututarı olan hövzə qəbul olunmuş coğrafi şərtlərə əsasən, eləcə də Dünya okeanına çıxışı olmadığından göl adlandırılır. Ancaq, ölçüləri, fauna və florasının müxtəlifliyi, dib relyefi və hidrometeoroloji rejiminə və sairəyə görə o, daha çox dənisi xatırladır. Səviyyə tərəddüdü ilə əlaqədar olaraq onun sahəsi tez-tez dəyişəcək 371-436 min km² arasında dəyişməklə müasir dövrdə 400 min km² təşkil edir. Sahil xəttinin uzunluğu 7000 km-ə çataraq meridional istiqamətdə 1204 km, enlik istiqamətdə maksimum 435-566 km məsafədə uzanır. Onun su həcmi 79 min km³, sutoplayıcı hövzəsi 3,6 mln km³ çatır. Maksimal dərinliyi Dərbənd çökəkliyində 788 m, Lənkəran çökəkliyində 1025 m-ə çatır. 140-dan çox palçıq vulkanı, 50-dən çox adası, 20-dən az olmayan körfəzi, 130-dan çox çayı olmaqla Azərbaycan Respublikası ilə 825 km sahil xəttinə malikdir. Duzluluq 0,3-350% arasında dəyişir. Yağıntılar 60-1700 mm arasında dəyişir. Dünya göl suyunun 57%-ni özündə cəmləşdirmişdir. Suyun orta illik temperaturu 11-13⁰C arasında dəyişir. Dənizin səviyyəsi Dünya Okeanı səviyyəsindən 27 m alçaqdadır. Onun şimalında kontinental, cənub sahillərində isə subtropik iqlim üstünlük təşkil edir.

Sual 37. Xəzər dənizinin hüquqi statusu

Xəzər dənizi 5 dövlət arasında coğrafi mövqedə yerləşdiyindən onun istifadəsinin hüquqi statusu da həmin dövlətlər tərəfindən müəyyənləşdirilməlidir. O, Rusiya Federasiyası ilə 747 km, Qazaxıstanla 1422 km, İranla 728 km,

Türkmənistanla 1035 km, Azərbaycan Respublikası ilə 825 km məsafədə sərhəddə malikdir. SSRI dövründə dənizin hüquqi statusu 1921, 1940-ci illər müqavilələri İranla bağlanılaraq ondan birgə istifadə qaydaları müəyyən edilmişdir. Sovetlər İttifaqının süqutundan sonra sahil zonasında yeni müstəqil dövlətlərin əmələ gəlməsi dənizin hüquqi statusuna yenidən baxılmasını zəruriləşdirilmişdir. Rusiya, Qazaxıstan, Azərbaycan Respublikaları arasında su hövzəsinin hüquqi statusu müəyyənləşdirilmə də Azərbaycan Respublikası, Türkmənistan, İran İslam Respublikası bu məsələnin müəyyən edilməsində hələlik razılıq əldə edə bilməmişlər. Müasir dövrdə Xəzər dənizinin 29,5%-i Qazaxıstanın, 19,6%-i Türkmənistanın, 19,5%-i Azərbaycan Respublikasının, 18,2%-i Rusiya Federasiyasının, 13,2%-i isə İranın payına düşür.

Sual 38. Xəzər dənizinin bioloji aləmi

Xəzər dənizi təbii sərvətlərə malikdir. Bunlardan bioloji aləm xüsusi diqqəti cəlb edir. Xəzər dənizinin flora və faunası 1839 növdən ibarətdir. Onun da 111 növünü balıqlar, 1074 növünü onurğalılar, 733 bitki növünü yosunlar, çiçəklənənlər və s. təşkil edir. Dünya nəre balığının və qara kürünün ayrı-ayrılıqda 90% ehtiyatı Xəzər dənizinin payına düşür. Hövzədə fitoplanktonlar 449 növə, zooplanktonlar 315 növə və yarım növə malikdir. Mikrobentonsunda isə heyvan növlərindən sayı 566-dan az deyildir. Dənizdə səviyyə tərəddüdü, çirklənmə, insan fəaliyyətinin artması bioloji aləmə öz mənfi təsirini göstərməkdədir. Volqa-Don kanalı ilə daxil olan meduzalar get-gedə artaraq vətəqə əhəmiyyətli iri balıqların qidasını yeyib tükəndirirlər. Azərbaycanın sahilboyu rayonlarında balıq vətəqələrinin və emalı müəssisələrinin vaxtı ilə sayı hesabı olmadığı halda, indi onlardan əsər-əlamət yoxdur. 2003-cü ildə nəre balıqları sahəsində Neftçala rayonunda Xıllı zavodu bərpa edilmişdir. Salyanda da süni balıqartırma müəssisəsi hesabına ildə 500 tona qədər məhsul əldə edilir. Xəzərin nəre balıqlarının təbii akvariumu adlandırılması təsadüfi deyildir. Vaxtilə Xəzərdə ovlanan nəre balıqları 2400 ton təşkil edirdisə son illərdə bu 60 tondan çox deyildir. Buna səbəb, Xəzər

dənizində və ona tökülən çaylarda ekocoğrafi şəraitin daha da gərginləşməsi, kürü tökmək üçün çaylara keçən balıqların miqrasiya yollarının su anbarlarının bəndləri vasitəsilə kəsilməsi və sairədir. Xəzərdə faunalardan 47 növ iblisin, xərçəngin, suitinin də olmasını göstərə bilərik.

Sual 39. Xəzər dənizinin xammal ehtiyatları

Onun ən böyük ehtiyatı Şimal hissədə şirin, cənubda isə Qara-Boğaz-Qol körfəzi hissəsində hər litrində 350% duz olan suyudur. Xəzərin su yığımı hövzəsi 3,5 mln km² qədərdir və bu ərazi dünya qapalı su hövzəsinin 10%-ni özündə birləşdirir. Məlumdur ki, su qeyri-adi faydalı qazıntıdır. Yerdə elə bir faydalı qazıntı varmı ki, o, eyni zamanda həm enerji daşıyıcısı, həm tərkibində müxtəlif maddələr saxlayan filiz olsun, həm qida məhsulu, həm də ki, dərman preparatı olsun? Bəli, vardır, bu sudur! Xəzər dənizi dünyanın zəngin karbohidrogen ehtiyatları ilə tanınan qapalı, nəhəng və unikal su hövzəsidir. Onun ehtiyatı – neft-qaz kondensatının bütün hövzə üçün 8-40 mlrd ton arasında dəyişirsə Azərbaycan Respublikası sektorunda bu kəmiyyət göstəricisi 3-13 mlrd t miqdarında olduğu bildirilir. Xəzərdə aşkarlanmış 38 neft yatağından 17-si istifadədədir. 2006-cı ildən istifadədə olan Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlarında 1,0 mlrd t neft, 200 mlrd m³ qaz ehtiyatı olduğu bəllidir. Ölkədə illik neft hasilatının 97%-ni Xəzər dənizi verir. Babək yatağında 400 mlrd m³ qaz, 80 mln t neft; Abşeron yatağında 350 mlrd m³ qaz; Naxçıvan yatağında 300 mlrd m³ qaz, 40 mln t neft; Ümid yatağında 200 mlrd m³ qaz, 40 mln t neft aşkarlanmışdır. 2006-cı ildən istismarda olan Şahdəniz yatağında 1,2 trln m³ qaz və 1,0 mlrd t neftin olduğu məlumdur. Illik qaz hasilatının 96%-i Azərbaycan Respublikasının Xəzər sektorunun payına düşür. Xəzərin Azərbaycan Respublikası sektorunda 5 trln m³ təbii qaz ehtiyatının olması da məlumdur. Ümumilikdə Xəzərdə 23 trln m³ qaz mənbəyi olduğu bəllidir. Mirablit, xörək duzu, tikinti materialları ehtiyatı təsərrüfat əhəmiyyəti kəsb edir.

Sual 40. Xəzər dənizinin problemləri və onların həlli yolları

Ölkədə məhsuldar qüvvələrin dayanıqlı inkişafını, onların düzgün yerləşdirilməsini təmin etməkdə böyük rol oynayan Xəzər dənizinin problemləri az deyildir. Bunların ən başlıcaları səviyyə tərəddüdü, ekoloji və bioloji problemlər sayılır. Səviyyə tərəddünü iqlim, tektonik, antropogen təsirlərdən baş verərək dənizin sahəsi, su tutumu, su həcmi, hətta suyun temperaturu, ildən ilə dəyişməkdədir. Nəticədə Xəzərin Ümumi sahəsi 371-436 min km² arasında dəyişiklikliyə məruz qalmışdır. Belə hal antropogen fəaliyyətin nəticələrinin yox olmasına, yenidən yaranmasına səbəb olmuşdur. Hal-hazırda onun səviyyəsi Dünya Okeanı səviyyəsindən – 27,03 m alçaqda yerləşərək sahəsi 400.000 km² təşkil etməkdədir. Ümumiyyətlə, Xəzər dənizində ekoloji problemlər 5 sahil dövlətlərinin birgə fəaliyyətləri ilə həll olunmalıdır. Başqa cür yolu yoxdur. Hövzədə antropogen fəaliyyətin gündən günə artması, o cümlədən neft-qaz hasilatının ildən-ilə artması, sahil zonasında yerləşən sənaye müəssisələrinin, məişət çirkli suların və tullantılarının bir başa atılması ekoloji vəziyyəti daha da gərginləşdirir.

Xəzər dənizində baş verən bioloji problemlər heç də əvvəlkilərdən az təsir etmir. Səviyyə tərəddüdü, gərgin ekoloji vəziyyət canlı aləm üçün gərginliklər yaradır, onların bəzi növlərinin yox olmasına səbəb olur. Belə hala təsir edən əsas səbəblərdən biri hövzəyə ildə 330 m³ su axıdan 130-dan artıq çayların çoxunun üzərində yaradılmış süni su anbarlarının yaradılmasıdır. Belə hal çayların yuxarı axınlarında balıqların kürü tökməsində miqrasiyaların qarşısını alır, nəticədə faunaların sayı azalmış olur.

Sual 41. Azərbaycan Respublikasının xüsusi qorunan əraziləri, onların rolu və əhəmiyyəti

Bəşər cəmiyyəti inkişaf etdikcə ətraf təbii mühitə göstərilən antropogen təsirlər gündən-günə artmaqdadır. Bu, bir növ insanların Elmi Texniki Tərəqqinin nailiyyətlərindən daha çox istifadə etmələri ilə baş verir. Ona görə də təbii

komplekslərin ilkin vəziyyətlərinin pozulması təhlükəsi artmaqda davam edir. Müasir dövrdə antropogen təsirə məruz qalmayan təbii landşaft ərazilərinə demək olar ki, mümkün deyildir. Odur ki, etalon rolunu oynaya bilən təbiət ərazilərini belə təsirlərdən olduğu kimi qoruyub saxlamaq üçün xüsusi mühafizə olunan sahələrin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə yaradılmış Milli Parkların, Dövlət Təbiət qoruqlarının, Dövlət Təbiət Yasaqlıqlarının, Təbiət abidələrinin, Dendroparkların, Botanika bağlarının, Müalicə-sağlamlıq sahələrinin, Ovçuluq Təsərrüfatı sahələrinin, Kurort yerlərinin, Palçıq vulkanlarının, xırda parkların, şəhər bağlarının, şəhəratrafı meşə parklarının, xüsusi rejimli inzibati və tarixi-mədəniyyət obyektlərinin, hərbi və Müdafiə obyektləri sahələrinin, tarixi, mədəniyyət, iqtisadi, ekoloji obyektlərin, təbii komplekslərin qorunub saxlanılmasının və artırılmasının rolu və əhəmiyyəti misilsizdir. Bunlar təbii ekoloji tarazlığın saxlanılmasına, nəsli-kökü kəsilməkdə olan fauna və flora növlərinin mühafizəsinə xidmət edirlər. Respublikada 4300-dən artıq flora, 14 mindən az olmayan həşərat, 600 növdən artıq onurğalılar vardır. Müxtəlif mənbələrdə eyni sayda olmasa da ümumi sahəsi 900 min ha olan Respublikada 11 Milli Park, 19 Dövlət Təbiət Qoruğu, 24 Dövlət Yasaqlığı fəaliyyət göstərir.

Sual 42. Son illərdə yaradılmış xüsusi qorunan ərazilər

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları ilə son 10 ildə yaradılmış Xüsusi mühafizə olunan ərazilər ölkədə təbii ekoloji tarazlığın, nəsli-kökü kəsilib qurtarmaqda olan və adları 1989-cu ildə yaradılmış, «Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı»na düşmüş Fauna və Flora növlərinin qorunub saxlanılmasına xidmət etməkdədir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Şahbuz Dövlət Təbiət qoruğu – 16 iyun 2003-cü ildə;
2. Ordubad Milli Parkı – 16 iyun 2003-cü ildə;
3. Zəngəzur Milli Parkı – 2009-cu ildə;
4. Hirkan Milli Parkı – 9 fevral 2004-cü ildə;
5. Altıağac Milli parkı – 31 avqust 2004-cü ildə;
6. Eldar şamı Dövlət Təbiət Qoruğu – 16 dekabr 2004-cu ildə;

7. Abşeron Milli Parkı – 8 fevral 2005-ci ildə;
8. Göygöl Milli Parkı – 01 aprel 2008-ci ildə;
9. Korçay Dövlət Təbiət Qoruğu – 01 aprel 2008-ci ildə;
10. Xanbağı Milli Parkı – 01 aprel 2008-ci ildə;
11. Samur-Yalama Milli Parkı – dekabr 2012-ci ildə yaradılmışdır.

Sual 43. Azərbaycan Respublikasında yaradılmış Milli Parklar

Respublikada ümumi sahəsi 310,5 min ha-dan artıq olan 11 Milli Park yaradılmışdır ki, bu da ölkə ərazisinin 3,6%-i deməkdir. Milli parklar xüsusi ekoloji, tarixi, estetik və sair əhəmiyyət kəsb edən təbii komplekslərin yerləşdiyi və təbii mühafizə maarifçilik, elmi, mədəni, turizm və digər məqsədlər üçün istifadə olunan təbiət mühafizə və elmi-tədqiqat idarələri statusuna malik olan ərazilərdir. O, ərazinin o hissəsidir ki, orada bütün təbii komplekslər qorunub saxlanılır. Milli Park əhalinin istirahəti məqsədilə təbii mühafizə infrastrukturları ilə təmin olunan ərazidə mühafizəsi nəzərdə tutulan bütün ekosistemlərin qarşılıqlı əlaqədə və vəhdətdə olduğu təbii ərazi kompleksləridir. Respublikada yaradılmış Milli Parklar əsasən 2003-cü ildən sonrakı dövrün məhsullarıdır. Bakı Dənizkənarı bulvarının əsası 1909-cu ildə Bakı millionçusu Məmməd Həsən Hacınski tərəfindən qoyulmuş olsa da, Milli Park statusunu 1998-ci ildən qazanmışdır. İnsanların mədəni istirahət mərkəzi sayılan Bakı Dənizkənarı Milli Parkı xeyli ərazini tutaraq Zığ və Lökbatan qəsəbəsinə qədər uzadılmaqdadır. Gəncə Xanbağı, Milli Parkı ölkədə mövcud olan istirahət parklarından demək olar ki, ki, sahəsinə görə ən kiçik sayılır. İnsanların istirahətinə xidmət etməklə yanaşı Xançınarların qorunub saxlanılması məqsədi də daşıyır. Ölkə Prezidentinin sərəncamı ilə Milli Park statusunu 01 aprel 2008-ci ildən qazanmışdır. Deyilənlərlə yanaşı 05.07.2003-cü ildən Ağgöl və Şirvan, 31.11.2004-cü ildən Altıağac, 09.02.2004-cü ildən Hirkan, 08.02.2005-ci ildən Abşeron, 08.12.2006-cı ildən Şahdağ, 01.04.2008-ci ildən Göygöl, 2009-cu ildən Zəngəzur, 2012-ci ilin dekabr ayından Samur-Yalama Milli Parkları fəaliyyət göstərirlər. Hazırda yeni Milli Parkların yaradılması istiqamətində müvafiq işlər

görülür.

Sual 44. Azərbaycan Respublikasında yaradılmış Dövlət Təbiət Qoruqları və onların əhəmiyyəti

Ümumi ərazisi 210 min ha-dan artıq olan Dövlət Təbiət Qoruqları canlı və cansız təbii komplekslərin ilkin halda olduğu kimi saxlanılan və qorunan əzarizədir. Ərazinin o hissəsidir ki, bütün təbii komplekslər elmi, mədəni, kütləvi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. Qoruq əraziləri bütün təbii komplekslərlə birlikdə mövcud mədəni-tarixi abidələr Dövlət Qoruq Fondunu təşkil edir ki, o da təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə olunan ümumi torpaq fondundan çıxarılır. Onların yaradılmasında əsas məqsəd müxtəlif təbii landşaft zonalarında əvvəlki varlığı qoruyub saxlamaqdır. Deyilənlərlə yanaşı qoruqlar ekosistemin təbii tarazılığının dayanıqlığı üçün müəyyən coğrafi ərazidəki bitki və heyvanlar aləminin qorunması, öyrənilməsi məqsədilə mühafizə olunan ərazilər – akvatoriyalar sahəsidir. Yaradılmış hər bir qoruğun növ və cinslər üzərə ixtisaslaşma sahəsi, əraziləri vardır. Mövcud mənbələrdə müxtəlif kəmiyyət göstəriciləri ilə xarakterizə olunan Dövlət Təbiət Qoruqlarının 19 sayə malik olanlarının üzərində dayanmaq gərəkli sayılır. Bunlar: Ağgöl, Altıağac, Bəsitçay, Göygöl, Eldar şamı, Hirkan, İlisu, İsmayılı, Qaragöl, Qarayaçı, Yızılağac, Yobustan, Pirqulu, Şirvan, Türyançay, Zaqatala, Şahbuz, Palçıq vulkanları, Yanardağdan ibarətdirlər. O da məlumdur ki, Qobustan Qayalıqları Dövlət Təbiət Qoruğu YUNESKO-nun siyahısına salınmışdır. Sahəsinə görə ən böyük qoruq Qızılağac – 889 km² sayılır.

Sual 45. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Yasaqlıqları, Təbiət abidələri, Palçıq vulkanları və onların əhəmiyyəti

Azərbaycan Respublikasında Dövlət Yasaqlıqlarının ümumi sahəsi 305 min hektardan çox olmaqla 24 sayə malikdir. Əsrimizin axırlarında, elmi-texniki tərəqqinin (ETT) sürətlə inkişaf etdiyi bir zamanda bəşəriyyətin qarşısında duran global problemlərdən biri də təbii mühitin ekoloji proseslərinin pozulması ilə əlaqədar olaraq nəslə-kökü kəsilməkdə olan fauna və floranın qorunması, onların

artırılması məqsədilə yaradılan xüsusi mühafizə olunan ərazilərdən biri də Dövlət Təbiət Yasaqlıqlarının yaradılması sayılır. Azərbaycan Respublikasında da nəslilik kökü kəsilməkdə olan bitki və heyvanat aləminin bir çox növləri «Qırmızı kitab»a düşmüşdür. Onların qorunub saxlanması məqsədilə ərazidə mövcud təbii komplekslərin bir və ya bir neçə elementi daimi və ya müvəqqəti qorunub saxlanılan, lazım gəldikdə həmin ərazilərdən təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə oluna bilən ərazilər – Dövlət Yasaqlıqları yaradılmışdır. Yasaqlıqlar Nazirlər Kabinetinin, yerli orqanların sərəncamları ilə yaradılaraq təbii kompleksin bir hissəsi olan torpaq, bitki, heyvan, faydalı qazıntı, təbiət abidələri, rekreasiya ehtiyatları, o cümlədən çimərliklər daimi və ya müvəqqəti mühafizə olunurlar. Müxtəlif ixtisaslaşmaya malik olan Bəndovan, Korçay, Laçın, Ağgöl, Qarayazı, Qusar, Gil adası, Şəki, Şəmkir, Bərdə, Abşeron, Qubadlı, Zivənd, İsmayilli, Ordubad, Kiçik Qızılağac, Daşaltı, Gizilcə, Hirkan, Arazboyu, Qax, Arazboyu, Qəbələ, Qızılcan Dövlət yasaqları yaradılmışdır. 23 palçıq vulkan Təbiət abidəsi statusunu almışdır. Ölkədə 330-dan çox Təbiət abidəsi vardır. Respublikada 250-dən az olmayan Palçıq vulkanları neft-qaz ehtiyatının mövcudluğunu dikdə edən təbiətin endogen formalarıdır.

Sual 46. İqtisadi-coğrafi rayonlaşdırmanın aparılması, rolu və əhəmiyyəti

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ictimai istehsalın intensivləşdirilməsi, onun səmərəliliyinin artırılması və bunun əsasında xalqın maddi-rifah halının, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi ölkə iqtisadi inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edir. Bunların həlli müəyyən mənada məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsinin daha da yaxşılaşdırılmasından, respublikanın iqtisadi-coğrafi rayonlarının təsərrüfatlarının düzgün ixtisaslaşdırılmasından və proporsional inkişafından, regionların malik olduğu təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək məqsədilə müxtəlif səviyyəli iqtisadi-coğrafi rayonların formalaşması və inkişafından asılıdır. İqtisadi rayonların formalaşması təsərrüfatın ərazi təşkilinin daha səmərəli amili kimi ictimai istehsalın inkişafının və ərazi əmək bölgüsünün yüksək səviyyəsinə uyğun gələn qanunauyğun prosesdir. Bu, respublikanın və onun bütün regionlarının təbii, əmək

və istehsal ehtiyatlarından kompleks istifadə edilməsinin daha səmərəli yoludur. Coğrafi əmək bölgüsü nəticəsində əmələ gəlmiş hər bir iqtisadi-coğrafi rayon özünün ixtisaslaşmasına, təsərrüfat sahələrinin inkişaf xüsusiyyətlərinə, istehsalın kompleks inkişafına, coğrafi mövqeyin özünəməxsusluğuna, təbii şəraitinə və əmək ehtiyatlarına görə ölkənin digər rayonlarından fərqlənən ərazi bölgüsüdür. Bunu nəzərə alaraq Respublikada 1950-ci ildə 9, 1954-cü ildə 10, 1971-ci ildə 13, sonrakı bölgülər 10 iqtisadi-coğrafi rayonun ayrılması ilə kifayətlənmişlər. Bunlar, Gəncə-Qazax, Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Dağlıq Şirvan, Aran, Yuxarı Qarabağ, Kəlbəcər-Laçın, Lənkəran-Astara, Naxçıvan MR-ından ibarətdir.

Sual 47. Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda təsərrüfat inkişafı və ərazi təşkili

Iqtisadi-coğrafi rayonun sahəsi 5920 m², əhalisi 3,0 mln nəfərdən az deyildir. Tərkibində Bakı, Sumqayıt, Xırdalan şəhərləri, Abşeron və Xızı inzibati rayonları yerləşir. Rayon Respublikanın ən mühüm iqtisadi-coğrafi ərazisi sayılır. Ölkədə istehsal olunan məhsulların 70%-ə qədərini verir. Quruda neft hasilatının 60%-ni, neft emalının hamısını, neft-kimyanın 80%-ni, müxtəlif növ maşınlar buraxılmasının 80%-ni, metallurgiya məhsullarının 80%-ni, elektroenergetika məhsulunun 30%-ni, meşə məhsullarının 75%-ni, tikinti materiallarının 70%-dən artığını, ərzaq məhsullarının 40%-dən çoxunu, əhalinin gündəlik tələbatını ödəyən yüngül sənaye məhsullarının isə 50%-ni verən Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonu neft-qaz avadanlıqları buraxılması üzrə ixtisaslaşmışdır. Sumqayıtda, Balaxanıda, Qaradağda sənaye parkları fəaliyyət göstərir. Bakı, Sumqayıt IEM-ləri, IES-lər, Modul elektrik stansiyaları istehlakın ödənilməsinə xidmət edirlər. Kənd təsərrüfatında quru subtropikçiliyi, quşçuluq, balıqçılıq inkişaf edən sahələrdəndir. Nəqliyyatın metro, fuknikulyor, avtomobil, dimiryolu, boru-kəmərlər, dəniz və hava növləri nəinki iqtisadi-coğrafi rayonun özünün, bütövlükdə Respublikanın hərtərəfli inkişafına dayaq durur. Xəzər dənizi ilə Qazaxıstan, Türkmənistan, RF, İranla əlaqə saxlamaqda yardımçı rolunu oynayır. Ölkənin sənaye müəssisələrinin yarısı qədər burada yerləşir. Ölkənin xarici-iqtisadi əlaqələrində liderlik edir.

Xarici ölkə səfirlikləri və nümayəndəliklərinin hamını Bakıda yerləşir.

Sual 48. Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonu

Sahəsi 7,0 min km², əhalisi 490 min nəfərdən çoxdur. Tərkibi Xaçmaz, Quba, Qusar, Şabran, Siyəzən inzibati rayonlarına malikdir. Rayon Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında aparıcı rol oynayır. Onun ixtisaslaşmış təsərrüfat sahələri yanacaq, yeyinti, xalçaçılıq sahəsi, meyvəçilik, tərəvəzçilik, kartof becərilməsi və turizm sahələrindən ibarətdir. Kənd təsərrüfatının xırdabuynuzlular sahəsinin inkişafı səviyyəlidir. Respublika ərazisinin 8%-i, əhalisinin 5,6%-i bu iqtisadi-coğrafi rayonun payına düşür. Ölkədə istehsal olunan ümumi sənaye məhsulunun 1,2%-ni, kənd təsərrüfatı məhsullarının 8,5%-ni verir. O, Baş Qafqaz dağlarının cənub-şərqində yerləşərək Rusiyaya istiqamətlənən nəqliyyat yolu üzərində yerləşir. Ərazidə yerləşən 4485 m yüksəklikli Bazardüzü, 4243 m hündürlüyə çatan Şahdağ şimaldan gələn soyuq hava kütlələrinin qarşısını alır, antropogen fəaliyyətə hardasa mənfi təsir edirlər. Burada Şahdağ turist bazası, Samur-Yalama Milli Parkı Fauna və Floranın qorunmasına xidmət edir. Mütləq maksimal temperatura 37-39⁰C-ə, mütləq minimal temperatura isə – 20⁰C-ə çatır. Bol su ehtiyatına malikdir. Mineral bulaqlarla (Xaltan, Qalaaltı) zəngindir. Qalaaltı sanatoriyası eyni zamanda turistlərin axınına şərait yaradır. Quba, Qusar, Qafqaz konserv və şirə buraxan zavod son illərin məhsulu olmaqla yerli xammallar əsasında 30-dan artıq adda məhsul verir. Məhsulları MDB ölkələrinə, o cümlədən Rusiyaya da göndərilir. Neft, qaz, «Siyəzən-neft» neft qazçıxarma idarəsində cəmləşmişdir. Respublikada istehsal olunan südün 8,1%-ni, ətin 8%-ni, yunun 3,4%-ni, yumurtanın 4,2%-ni verməkdədir. Nəqliyyatı yaxşı inkişaf etmişdir. Xarici-iqtisadi əlaqələrdə əhəmiyyəti və rolu danılmazdı. Modul elektrik stansiyaları Quba və Xaçmazda yaradılmışdır.

Sual 49. Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonu

Iqtisadi-coğrafi rayonun sahəsi 8797 km², əhalisi 570 min nəfərdən az deyildir. Tərkibi Şəki, Oğuz, Qəbələ, Qaz, Zaqatala, Balakən inzibati rayonlarından, habelə Şəki şəhərindən təşkil olunmuşdur. Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonu Böyük Qafqaz təbii vilayətinə daxil olmaqla ölkə ərazisinin 10,2%-nə, əhalisinin isə 6,7%-inə malikdir. Intensiv kənd təsərrüfatına və aqrar-sənaye məhsulları istehsalına malik olan iqtisadi-coğrafi rayon respublikanın ictimai əmək bölgüsündə tütünçülük, baramaçılıq, üzümçülük, taxılçılıq, bağçılıq, eləcə də ət-süd, ət-yun təmayüllü qoyunçuluq üzrə ixtisaslaşmışdır. Respublikada tədarük olunan tütünün 15%-ni, fındığın 90%-ni, gül yağının hamısını, taxılın 17%-ni, yaşıl çay yarpaqlarının 2,0%-ə qədərini, baramanın 32%-ni, ətin 9%-ni verməkdədir. Balakən polimetall filiz yataqlarının sənaye əhəmiyyəti böyükdür. Rayon yüngül və yeyinti sənaye sahələri üzrə ixtisaslaşmışdır. Şəki ipək kombinatı ipək sapdan toxunan xalça, yataq dəsti örtükləri, kalağayı, ipək parça verməkdədir. Yeyintinin yerli xammalara əsaslanan müxtəlif adda konservlər, meyvə şirələri verən müəssisələri Şəkidə, Oğuzda, Qəbələdə yaradılmışdır. Son illər Şəki şəhərində modul tipli elektrik stansiyası, Kiş çayı üzərində SES istehlaka xidmət etməkdədirlər. Zaqatala, Nic fındıqtəmizləmə zavodları, Şəki şərab, Zaqatala çay fabriki, Balakən tütün emalı fabriki, habelə yağ-pendir, çörəkbişirmə, şərq şirniyyatı müəssisələri iqtisadiyyatın gəlirli sahələridir. Şəki-Zaqatala ölkənin ən iri kənd təsərrüfatı bazalarından biri hesab edilir. Kənd təsərrüfatında illik məhsul tədarükünün 70%-ni əkinçilik, 30%-ni isə heyvandarlıq sahəsi verir. Yevlax-Balakən dəmiryolu iqtisadi-coğrafi rayonun iqtisadiyyatının inkişafında xüsusi rol oynayırsa Zaqatala, Qəbələ hava limanları çatdırılması tez gərək olan yük və sərnəşinlərin daşınmasına xidmət edirlər.

Sual 50. Naxçıvan Muxtar Respublikasında təsərrüfatın inkişafı və ərazi təşkili

Sahəsi 5,5 min km², əhalisi 410 min nəfərdən çoxdur. Tərkibində Naxçıvan, Ordubad, Culfa şəhərləri, Babək, Kəngərli, Culfa, Ordubad, Sədərək, Şərur, Şahbuz inzibati rayonları vardır. Kəskin kontinental iqlimə malikdir. Mütləq

maksimal temperatura 44°C , mütləq minimal temperatura – 33°C -ə çatır. Faydalı qazıntılarında Paraqaçay, Gümüşlü polimetalları, 200-dən artıq mineral bulaqları – 10947-ci ildən Badamlı, 1950-ci ildən Sirab, eləcə də Vayxır suları istifadədədir. Onu haqlı olaraq Mineral suların muzeyi adlandırırlar. 1970-ci ildən fəaliyyətdə olan Ordubad İpək fabriki yerli xammallara əsaslanır. Onun mühasirədə olması iqtisadi inkişafına əngəllər törətsə də Türkiyə və İran ərazisində istehlak mallarını almaqdadır. Son illərdə illik məhsul istehsalı 1,2 mlrd. dollar təşkil etmişdir, 423 sənaye müəssisələri 239 adda 319 mln manatlıq məhsul vermişdir. Respublika illik məhsul istehsalın 1,5%-ni, sənaye məhsullarının 1,1%-ni, kənd təsərrüfatı məhsullarının 6,3%-ni verir. Dövlət sərhəddinin uzunluğu 465 km olmaqla 246 km Ermənistanla, 204 km İranla, 15 km Türkiyə ilə sərhəddə malik olmaqla Atatürk Naxçıvanı Türk Dünyasının qapısı adlandırmışdır. Kənd təsərrüfatı növlərindən taxıl, Şəkər çuğunduru, bağçılıq sahəsi, tütünçülük inkişafa malikdir. Araz, Vayxır, Bilər SES-ləri, Modul elektrik stansiyaları, dağ-mədən sənaye sahələri öz əksini tapmışdır. Dünyada yeganə Duzdağ Fizioterapevtik müalicəxanası Duzdağ mağarasında 238 m uzunluğunda, 100 metr dərinlikdə yerləşərək bronxial astma və əsəb yolları və s. Xəstəliklərin müalicəsini həyata keçirmək üçün fəaliyyət göstərir. Naxçıvan MR-si son illərdə 114 min ton taxıl, 42 min t kartof, 79 min t süd, 70 min ədəd yumurta vermişdir.

